

Маруняк Є. О.

**ГЕОПРОСТОРОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ
І ПРАКТИКА ПЛАНУВАННЯ:
УКРАЇНА НА ТЛІ
СВІТОВИХ ТРЕНДІВ**

Київ
Видавництво «Фенікс»
2018

НАУКОВИЙ РЕДАКТОР
академік НАН України *Л. Г. Руденко*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д. геогр.н., проф., *В. І. Нудельман*
д. геогр.н., проф., *О. Г. Топчієв*
д. геогр.н., проф., *Б. П. Яценко*

Маруняк Є. О.

М29 Геопросторові дослідження і практика планування: Україна на тлі світових трендів / Є. О. Маруняк. — Київ : Фенікс, 2018. — 336 с.

ISBN 978-966-136-640-3

Зважаючи на зростаючу вразливість природних та природно-антропогенних систем, проблеми управління розвитком територій набувають все більшої актуальності при формуванні державної політики в багатьох країнах світу.

В монографії представлено сучасне бачення просторового концепту та авторську методику оцінювання просторового розвитку. Крім того, розкрито особливості оцінювання та позиціонування України в системі «Центр—Периферія», проаналізовано відмінності соціально-економічного простору в регіонах України та можливості їх врахування у планувальному процесі, запропоноване бачення інтегрованого планувального процесу та напрямів його впровадження в Україні.

УДК 910.1:911.3](477)(02)

Considering the increasing vulnerability of natural and man-made systems, the issues of management in the field of territorial/spatial development have been becoming increasingly urgent when it comes to state policy making in the most of countries. Up-to-date vision of the spatial concept and the author's methodology for the assessment of spatial development have been presented in the monograph. In addition, features of evaluation and positioning of Ukraine within the system "Center-Periphery" have been revealed; differences of socio-economic space in the regions of Ukraine as well as the capability of their consideration in the planning process have been analyzed; the concept of integrated planning process and ways of its implementation in Ukraine have been developed.

Зміст

Вступне слово наукового редактора.....	5
Передмова.....	7
Перелік скорочень.....	9
Розділ 1. Методологія геопросторових досліджень	
1.1. Географічний та соціально-економічний простір	11
1.2. Структура та просторові зв'язки в системі «Центр—Периферія»	26
1.3. Територіальне (просторове) планування: зміст і основні сучасні види	39
Розділ 2. Сучасний світовий соціально-економічний простір	
2.1. Передумови та напрями формування сучасного соціально-економічного простору	55
2.2. Типи зв'язків у соціально-економічному просторі та його трансформація	70
Розділ 3. Новітні виклики та можливості просторового розвитку	
3.1. Глобальні виклики і тренди та їх суспільна проекція	89
3.2. Реакція міського простору на вплив глобалізаційних процесів	104
3.3. Особливості розвитку сільської місцевості в умовах глобалізації	116
3.4. Стратегічне та просторове планування як відповідь на суспільні виклики і трансформації	134
Розділ 4. Оцінювання відмінностей соціально-економічного простору	
4.1. Індикація сталого (збалансованого) просторового розвитку	155
4.2. Розробка рейтингів для позиціонування та оцінювання територій	167
4.3. Методика комплексної оцінки просторового розвитку	184

4.3.1. Національний рівень	185
4.3.2. Регіональний рівень	195
4.3.3. Локальний рівень (рекомендації)	204

Розділ 5. Вдосконалення планувального процесу для забезпечення національних інтересів

5.1. Особливості оцінювання та позиціонування України в системі «Центр—Периферія»	207
5.1.1. Передумови та виміри сталого просторового розвитку в Україні	207
5.1.2. Глобальне позиціонування України та динаміка глобальних зв'язків	213
5.1.3. Профіль показників розвитку: України та окремі Європейські держави	219
5.1.4. Інтегрований просторовий розвиток	235
5.2. Зміни міського простору та сільської місцевості під впливом глобалізації в Україні	251
5.2.1. Міський простір України в умовах глобалізації	251
5.2.2. Глобалізація та «європеїзація»: реакція української сільської місцевості	266
5.3. Відмінності соціально-економічного простору в регіонах України та їх врахування в планувальному процесі	275
5.3.1. Інтегрований просторовий розвиток	294
5.4. Особливості планування розвитку територій в Україні	302
5.4.1. Аналіз прогалін в Українському законодавстві	309
5.5. Інтегрований планувальний процес в Україні та рекомендації щодо його впровадження	318

Вступне слово наукового редактора

Аналізуючи пройдений шлях розвитку України у XXI ст. варто згадати вислів нобелівського лауреата С. Алексієвич на урочистому засіданні у Стокгольмській ратуші 10 грудня 2015 р.: «Повільно і невпевнено вибираємось з під уламків «червоної» імперії». Ці слова вона відносила до Білорусі та інших республік колишнього СРСР, у тому числі й України, де досі відчувається вплив «реліктів» радянської епохи, дивним чином поєднаних з очевидними маркерами постіндустріального суспільства. Світова ж спільнота рухається вперед. Держави розробляють стратегії розвитку, спираючись на новітні напрацювання, шукають інноваційні підходи та вдосконалюють існуючі інструменти, що сприяють поліпшенню якості життя.

У світі, під впливом інформаційної революції, сформувалась нова наукова картина, із своїми центрами та важелями впливу, яка порушила всі попередні постулати класичної теорії управління та планування.

В класичній школі планування запроваджувались три підходи: формальний, раціональний та адекватний. В Україні, під впливом минулого, домінує формальна концепція планування, з її позитивами і негативами. Цей підхід спирався на централізовану форму управління. Але, після розпаду СРСР, в умовах гострої глобальної конкуренції, для усіх колишніх республік постали питання «А що дали? Як розвивати свої регіони? Якою має бути стратегічна візія успішного розвитку?». Саме цим актуальним питанням, пошукам відповідей на них, і присвячується монографія. Її авторка обґрунтовано виклала свої думки щодо складних процесів, що відбуваються в геопросторі.

У ХХ ст., обмежені жорсткими рамками радянської системи, дослідження українських вчених базувались переважно на здобутках російської географії. І це було закономірним. Відмітимо, що в Україні існували намагання врахувати здобутки західних наукових шкіл, але, за відомих причин, використовувались лише окремі роботи, перекладені російською, рідше — українською. Можливості інформаційного обміну стрімко зросли в умовах незалежної України. І авторка використала їх повною мірою. Представлені концепти, методи, підходи, опрацьований матеріал в цілому, засвідчують обізнаність із сучасним науковим дискурсом поза межами державних кордонів, та певну рефлексію у формуванні власної методології дослідження.

В монографії вдало поєднано два напрями, важливі для розуміння подальшого розвитку держави: дослідження сутності геопростору та аналіз проблем управління, ефективного здійснення якого на даний час можливе лише через розуміння соціально-економічного простору, значення місця, процесів глобалізації та глокалізації. Це особливо важливо для інтегрованого планування розвитку територій.

Зацікавлений читач знайде тут багато нових думок, знань, важливих для подальших наукових пошуків, усвідомлення сучасних трансформацій, формування політики просторового розвитку. І все ж означу головне — тут обґрунтовано новий напрям суспільної географії. А це і нові методологічні положення, що підтверджені у формуванні понятійного апарату, виявлені закономірності сучасного просторового розвитку, сформована система індикаторів, що його характеризують, аналіз глобальних та національних викликів, і, врешті решт, розробка методики комплексної оцінки просторового розвитку на різних рівнях його організації.

Методологічні напрацювання апробуються на прикладі України та стосуються оцінювання просторового розвитку національного та регіонального рівня. А це надає можливість практично використати окремі результати, отримані протягом багатьох років.

Вважаю, що поява монографії Є. О. Маруняк є важливою подією в поступальному розвитку географії, і не тільки для України. Тому, сподіваюсь, що згодом основні результати дослідження будуть опубліковані й мовами інших країн ЄС.

Передмова

XXI століття стало для людства часом стрімких трансформацій, зміни парадигм, стрімкого зростання інформаційних потоків та технологічних зрушень. Значною мірою це змінило і погляди людини на середовище свого існування.

Швидкоплинність соціально-економічних процесів, зростаюча взаємозалежність країн та регіонів, інтенсифікація впливу людини на навколишнє середовище призводять до зростаючої вразливості кожної людини, і суспільства в цілому, перед обличчям глобальних та регіональних викликів. Зміна клімату, збільшення кількості природних та техногенних катастроф, фінансові кризи та ризики стрімкого занепаду територій, що не відповідають запитам глобального відтворювального циклу, тероризм, спричинений релігійною нетерпимістю та примарною соціальною «несправедливістю», некеровані міграційні потоки — це лише неповний перелік викликів, що постають перед урядами держав у XXI ст.

За таких умов розробка та обґрунтування теорій, концептів, практик, що могли б впроваджуватись у національні, макрорегіональні, глобальні політики є загальноновизнаною необхідністю. Фундаментом цих пошуків була і залишається категорія «простір», спроби концептуалізації якої мають тривалу історію, від античної філософії до сучасного бачення «простору потоків». Незважаючи на дискусійність інтерпретації цього загальнонаукового поняття в географії, сутність географічних досліджень протягом багатьох століть залишалась невід'ємною від нього. Тож, саме погляди на простір є визначальними для сучасного управління в більшості галузей, і, саме методологія географічних досліджень є найбагатшим джерелом формування оптимальних

підходів щодо оцінювання, планування та прогнозування просторового розвитку.

Їхня значимість суттєво зросла після прийняття «Порядку денного на XXI ст.» (Ріо-92), де визначено основні принципи взаємодії суспільства та природи для задоволення інтересів нинішнього та майбутніх поколінь, підкреслено важливість інтегрованого та партиципативного управління, з урахуванням цінності екосистем та культурного різноманіття. Основні положення «Порядку денного», знайшли відображення і в політиці окремих країн-членів ЄС, і об'єднання в цілому, ставши поштовхом для посилення просторових аспектів у більшості програм та стратегій, вдосконалення практик оцінювання та планування розвитку територій. Тут можна навести приклади таких документів, як «Керівні принципи сталого¹ просторового розвитку Європейського континенту», «Територіальний порядок денний-2020», «Стратегія «Європа-2020».

Отримавши незалежність, Україна тривалий час намагалась визначити зовнішній вектор та стратегію свого розвитку. Однак, нестабільність та коливання, що мали місце в цій сфері, призвели до формування в Україні спотвореної політики та системи державного управління, що й досі залишається складним конгломератом радянської ментальності, національної ідеології, із нечастими вкрапленнями європейських новацій.

В окремих сферах діяльності прогрес є відчутнішим, інші реформуються із значним відставанням, але, на даний час, після підписання Угоди про Асоціацію з ЄС, альтернатив впровадженню європейських стандартів немає. Водночас, наявний дефіцит щодо міждисциплінарних розробок, спрямованих на адаптацію міжнародного досвіду в національних реаліях, подолати який можливо користуючись інтегративною функцією географії, зокрема і суспільної географії.

Отже, сподіваємось, що дослідження, покладене в основу цієї монографії стане важливим кроком до впровадження інновацій, розуміння сучасних викликів та забезпечення адекватного реагування на них в Україні та кожному з регіонів держави на шляху до сталого розвитку.

¹ Термін «сталий розвиток» тут і надалі вживається як офіційно визнаний національними управлінськими структурами.

Перелік скорочень

ВВП	валовий внутрішній продукт
ГІ	глобальний інноваційний індекс
ЕСПОН	Європейська мережа спостережень за просторовим розвитком та згуртованістю
ЄС	Європейський Союз
ЗЕД	зовнішньоекономічна діяльність
ІКТ	індекс розвитку інформаційно-комунікаційних технологій
ІПР	індекс просторового розвитку
КБО	Конвенція з боротьби з опустелюванням
КБР	Конвенція з біорізноманіття
ЛП	ландшафтне планування
МБРР	Міжнародний банк реконструкції та розвитку
МО	міжнародна організація
НССР	національні стратегії сталого розвитку
ОЕСР	Організація з економічного співробітництва і розвитку
ООН	Організація об'єднаних націй
ПІІ	прямі іноземні інвестиції
ПРООН	Програма розвитку Організації об'єднаних націй
РКЗК	Рамкова конвенція зі зміни клімату
СЕМАТ	Європейська конференція міністрів відповідальних за просторове/регіональне планування
СЕП	соціально-економічний простір
СП	стратегічне планування
ССПР	стратегія сталого просторового розвитку
ТНК	транснаціональна корпорація
ЦСЕП	Центр соціально-економічного простору
ЮНЕСКО	Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНКТАД	Конференція організації об'єднаних націй з торгівлі та розвитку

Розділ 1.

Методологія геопросторових досліджень

1.1. Географічний та соціально-економічний простір

Серед багатьох категорій, що використовуються на всіх рівнях пізнання різними галузями науки, категорія «простір» — чи не найпоширеніша. Дійсно, саме з усвідомленням і освоєнням простору пов'язана еволюція людства, біологічного виду, що отримав можливість практично необмеженого впливу на середовище свого проживання.

На відміну від інших категорій тлумачення простору й донині не уніфіковано. Є суб'єктивне розуміння простору «я і моє оточення», є метафоричне бачення простору «ідей і думок», і врешті решт, існують різні наукові підходи та виміри, насамперед філософський, математичний. Використання ж категорії «простір» за межами філософії та природничих наук часто переноситься в «соціальну» площину, що свідчить про забуту роль географії у формуванні відповідного дискурсу.

У географічному дискурсі одним з найбільш виражених було питання співвідношення понять часу та простору. Як зазначає автор публікації з цієї тематики «географи завжди вважали простір і час основними атрибутами реальності. Водночас існували та існують значні варіації у змісті та розумінні цих понять»¹. Йдеться перш за все про об'єднання та роз'єднання цих категорій. Одним з перших географів-філософів, хто розміркував з цього приводу був І. Кант, який трактував

¹ J a n e l l e D. G. Time-Space in Geography. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, Editors-in-Chief: Neil J. Smelser and Paul B. Baltes, ELSEVIER, 2001. — P. 15746.

час і простір як відділені одна від одної категорії. Такі погляди згодом знайшли підтримку в ряду концепцій, серед яких слід згадати хорологічну концепцію А. Геттнера, теорію центральних місць В. Кристалера, ексцентуалізм Ф. Шафера та теоретичну географію В. Бунге.

Інша точка зору, обумовлена інтуїтивним розумінням природи та необхідністю розвитку нових функцій географії, дослідження та прогнозування процесів отримала розвиток в роботах Т. Хаггестрансда, Д. Харві, В. І. Вернадського.

Детальніше варто зупинитись на хорологічній концепції, яка свого часу мала в науковому середовищі надзвичайну популярність та безліч прихильників і противників. Робота А. Геттнера, без сумнів та заперечень, — це явище і подія в географічній науці. Ні до, ні після нього поняття простору не розроблялось настільки глибоко і «географічно», сприяючи ідеологічному і теоретичному об'єднанню та становленню географічної науки, формуванню її особливої предметної області. Відомо, що одним із найбільших критикованих, зокрема і в радянській географії, стало положення щодо географії як науки «про заповнення простору предметами», що дійсно здається суперечливим. Водночас, не можна не погодитись з припущенням про спотворене розуміння фундаментальної праці А. Геттнера, про вихоплені з контексту цитати, що згодом стали предметом обговорення — «Другу частину — розгляд територіальних комплексів — критика зазвичай пропускає, зводячи задачі географії по А. Геттнеру до аналізу поширення явищ у просторі, в той час як він знов і знов вказує на наявність причинних зв'язків «між з'єднаними на одному місці Землі різними царинами природи». Головним завданням географії автор вважав «саме... розгляд вертикальних зв'язків між різнорідними явищами, що співіснують на одній ділянці земної поверхні та утворюють комплексні географічні об'єкти»². Підозри в непорозуміннях можуть бути справедливими і щодо інших положень геттнерівської концепції, зокрема щодо відокремленості простору і часу, яке швидше за все, було даниною просторовій, географічній специфіці досліджень.

Ще одним вектором вартим уваги, є вплив на уяву про простір в географії людського фактора, або загального тренду гуманізації та антропогенізації, який вже згадувався при розгляді філософських

² Российская география и Геттнер: Сто лет непростых отношений А. А. Ткаченко, Л. Файбусович. журнал «География» №5/2009. http://geo.1september.ru/view_article.php?ID=200900512

концептів. Йдеться про розуміння простору-часу як виміру зусилля, що докладається для подолання відстані³. За своєю сутністю ці погляди наближаються до поняття доступності того чи іншого місця, та, відповідно, ймовірних конкурентних переваг. Подібні міркування поглиблюються концепціями на кшталт просторово-часової концепції П. Форера, що пов'язує просторову структуру суспільства, особливості інвестиційних процесів та просторово-часову конвергенцію⁴, П. Адамса, який звертається до здатності індивідууму або установи поширювати свій вплив у просторі та часі через засоби масової інформації та в інший спосіб⁵, а також образу території. До певної міри близькою до цього наряду є і концепція стиснення часу і простору, запропонована Д. Харві, розвинена в соціальному контексті та обумовлена прагненням глобального капіталу до прискорення всіх процесів на шляху до отримання прибутку.

Одним із сучасних чинників трансформації уявлень про просторово-часові зв'язки стало активне поширення геоінформаційних технологій, що розширили можливості динамічного підходу та прогнозування у картографії та інших галузях географічної науки. Мова іде про моделювання, роботу з об'єктами в режимі реального часу, інформацію в будь-який час про будь-яке місце на планеті.

Географія ж, яка разом з фізикою і математикою є наукою максимально наближеною до еволюції та змісту поняття «простір», часто співвідноситься з соціально-гуманітарним знанням, із зазначенням метафоричного характеру понятійного використання⁶. Обґрунтувати неправомірність такого становища можливо такими міркуваннями.

Е. Б. Алаєв підкреслює⁷, що поняття географічного простору розглядається в тих самих гносеологічних аспектах, що і аналогічна філософська категорія, зазначаючи, однак, що «географія може лише

³ J a n e l l e D. G. Op. cit. — P. 15747.

⁴ F o r e r, P., 1974. Space through time: a case study with NZ airlines. In: Cripps, E. L. (Ed.), Space–time Concepts in Urban and Regional Models. Pion, London. — P. 22—45.

⁵ A d a m s P. C. 1995 A reconsideration of personal boundaries in space-time. Annals of the Association of American Geographers Volume 85, Issue 2, 1995. — P. 267—285.

⁶ Философия: энциклопедический словарь / под ред. А. А. Ивина. — М., 2006. — С. 696.

⁷ А л а е в Э. Б. Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. — М. : Мысль, 1993. — С. 100.

інтерпретувати це загальнонаукове поняття відповідно до специфіки області матеріального світу, яку вона вивчає»⁸.

Геопростір визначають як підпростір реального фізичного простору, що також є тривимірним⁹, як сукупність відносин між географічними об'єктами, що розташовані на конкретній території (геоторії) та розвиваються у часі¹⁰ або множину географічних об'єктів, які мають своє місцеположення, та множину відношень між ними¹¹. Простір же, в традиційному розумінні, розглядають як характеристику матерії (буття), усіх її проявів і рівнів, що визначає можливості руху і розвитку¹². Тож, відповідність очевидна. На нашу думку, певне уточнення визначень геопростору можливе в напрямі окреслення присутності в ньому людини. Тоді, взявши за основу визначення Е. Б. Алаєва (з вираженням часовим аспектом), доповнимо його наступним чином — «сукупність відношень та взаємозв'язків між географічними об'єктами, що розташовані на конкретній території та розвиваються у часі *під впливом природних та антропогенних чинників*». Суттєвість такого доповнення обґрунтована двома аспектами: масштабами впливу людини, за В. І. Вернадським — «геологічними», та необхідністю аналізу різних просторових «зрізів» та «вимірів», зокрема і тих, де домінують є «зв'язки» і «потоки».

Зважаючи на філософську традицію виділення реального, концептуального та перцептивного простору, можна з впевненістю стверджувати, що саме географія має справу з усіма трьома видами (хоча, безпосередньо «географія досліджує земний простір і, відповідно, користується земним часом¹³»). Більш того, саме географічні знання відіграли неабияку роль у становленні філософських поглядів на простір і час, а географічний простір може трактуватись як «об'єктивна, всезагальна і пізнана форма існування матеріальних географічних

⁸ Алаєв Э. Б. Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. — М. : Мысль, 1993. — С. 98.

⁹ Топчиев А. Г. Пространственная организация географических комплексов и систем / А. Г. Топчиев. — Одесса : Вища школа, 1988. — С. 24—29.

¹⁰ Алаєв Э. Б. Указ.соч. — С. 205.

¹¹ Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика. — Одеса, 2005. — С. 167.

¹² Короткий філософський словник-довідник / І. П. Чорний та ін. — К., 2006. — С. 140.

¹³ Топчієв О. Г. Вказ. праця. — С. 164.

утворень і об'єктів в межах геOVERСУМА»¹⁴. Сутність географічних досліджень протягом багатьох століть залишалась невід'ємною від поняття простору. Відомими є традиції хорологічної концепції, найбільш повно представлені в роботах Геттнера. Виявлення закономірностей організації природних та антропогенних компонентів, особливостей руху речовини та енергії в системах різного рангу потребувало чітких уявлень щодо просторово-часових характеристик. Найвідчутніше цей зв'язок проявився з появою геосистемного підходу. Аналіз функціонування геосистем різного рангу є, на даний час, одним з провідних напрямів, що робить можливою комплексну оцінку проблем взаємодії суспільства і природи. Власне визначення місцеположення об'єкту, його положення відносно інших об'єктів, картографування можливе лише за умов розуміння просторових відношень. З категорією «простір» нерозривно пов'язані такі звичні для географії поняття:

1. Територія, район, регіон, ареал, зона, місце, кордон (поняття, що мають першочергове значення для структуризації та вибору таксономічних одиниць);
2. Геосистема та ландшафт (поняття, що відіграють світоглядну і методологічну роль у сучасних географічних дослідженнях).

Не зупиняючись детально на аналізі першої групи понять, що ґрунтовно опрацьовані, зазначимо лише, що в даному дослідженні не плануємо долучатись до тривалої дискусії щодо визначення поняття «регіон» та його співвідношення з поняттям «район». Аналіз підходів в цій площині дозволяє констатувати, що в обох випадках йдеться про територію, цілісну та взаємопов'язану, що за сукупністю ознак (елементів) відрізняється від інших. З точки зору суспільної географії абсолютно правомірним тут є наголос на спеціалізації (територіальній спеціалізації)¹⁵. Крім того, важливим є співвідношення понять місця та простору.

Розгляд понять геосистеми та ландшафту становить інтерес з огляду на певні трансформації їх змісту, та мають сучасне теоретичне

¹⁴ Алаев Э. Б. Указ.соч. — С. 98.

¹⁵ Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку : Монографія / К. В. Мезенцев / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. — С. 91—92.

і практичне значення. Термін «геосистема», вперше застосований В. Б. Сочавою, який визначав її як «природну єдність всіх можливих категорій від планетарної геосистеми (географічної оболонки або географічного середовища в цілому) до елементарної геосистеми (фізико-географічної фації)»¹⁶ поступово отримав логічний розвиток в напрямі розкриття особливостей структури та характеру взаємозв'язків між компонентами, остаточно перейшовши з фізико-географічної до загально-географічної площини, у значенні «виділу земного простору з певними умовами і об'єктами (природного і суспільного походження), з наявністю просторових відношень величезної кількості процесів обміну енергією, речовинами та інформацією між матеріальними тілами і явищами»¹⁷. Таким чином, йдеться про організацію геопростору та розуміння сутності й динаміки відношень і процесів, що відбуваються у ньому, зокрема і під впливом людської діяльності. Відомими є проблеми та суперечності перенесення поняття геосистеми в соціально-економічну площину. Визнаючи складність такої екстраполяції, зазначимо, що на сьогодні зростаюча інтенсивність антропогенного впливу та зворотної реакції екосистем повертають нас до питання комплексного підходу в цій сфері. Стає очевидним, що збалансоване функціонування соціально-економічних територіальних систем та управління ними неможливе поза межами геосистемного підходу. Тому, для конкретних досліджень, використання терміну «соціально-економічні геосистеми» може бути доцільним і матиме вихід у практичну площину, зокрема щодо оцінки екосистемних послуг та просторового планування.

Надзвичайно близькими у науковому та практичному вжитку є поняття «простір» і «ландшафт». Складність змісту, різноманіття інтерпретацій, сутнісна подібність є характеристиками взаємозв'язку, досить помітного в багатьох ландшафтознавчих публікаціях, а особливо — у монографії М. Д. Гродзинського «Пізнання ландшафту: місце і простір»¹⁸, одній з найбільш комплексних «понятійних» праць останніх років. Роздуми автора щодо поширення (або, як він

¹⁶ Сочава В. Б. Определение некоторых понятий и темингов физической географии // Доклады Института географии Сибири и Дальнего Востока. — 1963. — № 3. — С. 53 (по Исаченко).

¹⁷ Руденко Л. Г. Слово редактора / Укр. геогр. журн. — 2016. — № 1. — С. 4.

¹⁸ Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія. У 2-х томах. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. — Т. 1. — С. 41.

справедливо зазначає — експансії) поняття «ландшафт», зміни його загальнокультурного статусу, вимірів та інтерпретації відчутно резонують з «просторовим» дискурсом. Точки перетину простежуються і в контексті хорологічної концепції А. Гетнера, і в «геосинергетиці» та «геохорології» Й. Шмітхюзена, і в синонімічності «образу ландшафту» та «образу простору», проблемах делімітації, впорядкування тощо. У цій же монографії проаналізовані та синтезовані «інтерпретації» ландшафту, згруповані у підсумку як природничі, соціо-природознавчі, соціофункціональні та перцепційні. Визначаючи коректність такого підходу ми пропонуємо більш спрощено розглядати природничу та природничо-соціальну інтерпретацію у відповідності до реального простору (геопростору) та перцепційну — до умовного, віртуального простору (геопростору). Для останнього можливо розрізняти суто перцепційну (щодо ментального образу простору) та територіально-перцепційну (там, де роль середовища, території є більш вираженою) інтерпретації. Функціональність доцільно винести за межі інтерпретаційної дискусії, оскільки все, що пов'язано з практичною організацією території носить інтегральні ознаки. Гарний приклад для останньої тези — визначення ландшафту з Європейської ландшафтної конвенції — «територія, що сприймається людиною, характер якої (території) є результатом дії та взаємодії природних та/або антропогенних факторів»¹⁹. Формулювання недосконале за формою, але слушне за змістом, оскільки демонструє розуміння середовища, суспільства та власне перцепцію. Тому, одним з найбільш прогресивних на даний час видається інтегральний підхід, що реалізується в рамках ландшафтного (екологічно-орієнтованого) планування. І, хоча адаптуючи європейське «ноу-хау» в пострадянських реаліях, російські географи віддали данину традиціям, закладеним В. Б. Сочавою, зазначивши, що «в ландшафтному плануванні ландшафт розуміють як територіальну одиницю зі своєю вираженою структурою та функціями, що складається

¹⁹ European Landscape convention [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Ради Європи. Режим доступу <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016802f80c6>

з пов'язаних між собою екосистем»²⁰, очевидним в методиці залишається «європейський контекст» ландшафтної конвенції.

В традиції, яку можна віднести до природничо-соціальної інтерпретації, сформоване поняття інтегрального ландшафту. Під останнім розуміють «поле взаємодії всіх компонентів певної території: природи, населення та господарства»²¹. Перцептивний відтінок тут ніби то відсутній, але згодом він проявляється у структурі однієї зі складових — соціального ландшафту. Запропоновані визначення економічного та соціального ландшафту впритул наближені до таких поширених нині вимірів «соціального та економічного простору».

Одним з найбільш універсальних є визначення ландшафту представлене у понятійному словнику Е. Б. Алаєва, який розуміє під ландшафтом «територіальне утворення, що являє собою поєднання абіотичних, біотичних та антропогенних елементів, що розвиваються у взаємодії»²². Таке визначення якнайкраще відображає «геопросторову сутність» ландшафту, бо «простір, що може бути охарактеризований як різноманіття ландшафтів, вказує на порядок розміщення одночасно існуючих та функціонуючих об'єктів»²³.

Формування поглядів на культурний ландшафт має виражене німецьке «коріння», на що вказує і лінгвістичне походження. В Німеччині були вперше сформульовані поняття економічного та культурного ландшафту, а також підходи до управління ним. На сьогодні, інтерес до досліджень культурного ландшафту значною мірою обумовлений його практичним значенням в сфері планування та управління, і, поряд з традиційними компонентами, предметом аналізу стають естетичні властивості, унікальність, різноманітність

²⁰ Ландшафтное планирование и охрана природы : немецко-русско-английский словарь-справочник / [под ред. А. Н. Антипова]. — Иркутск: Изд-во Института географии СО РАН, 2006. — С. 49.

²¹ Проблемы комплексного развития территории / Отв. ред. Горленко И. А., Балабанов Г. В., Малюк С. Н.; АН Украины. Ин-т географии. — К: Наук. думка, 1994. — С. 8.

²² Алаев Э. Б. Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. — М.: Мысль, 1993. — С. 17.

²³ Руденко Л. Г., Маруняк Є. О. Сохранение ландшафтного разнообразия в Украине через механизм ландшафтного планирования // Ученые записки Таврического нац. Ун-та им. В. И. Вернадского. — Серия «История». — Т. 23 (62). — 2010. — № 3 : Симферополь. — С. 3—11.

тощо. З іншого боку, такий підхід є відображенням тенденцій гуманізації знання, оперування «образами» (ландшафтів, територій) та впливу окремих постмодерністських течій.

Повертаючись до аналізу категорії «географічний простір» зазначимо, що її генезис значною мірою обумовлений процесом реміфологізації, що, як зазначає Г. Д. Костинський²⁴, призвів до того, що «Один-єдиний простір, що відповідав нормам здорового глузду і тому називався реальним, став доповнюватись численними частковими просторами. По-перше, це «галузеві» простори — географічний, соціальний, економічний, архітектурний, художній, театральний, а по-друге, простори, зобов'язані поведінці і діям людини — сенсомоторний, перцепційний, поведінковий. Подібна «диверсифікація» загострила питання про реальність та онтологічний статус всіх цих численних нових просторів»²⁵.

Становлячи вочевидь проблему з точки зору філософії, виділення таких «предметних просторів» (множини об'єктів і явищ, між якими існують певні взаємодії та взаємовідношення) стало цілком природнім для загальнонаукового дискурсу. Можна погодитись з О. Г. Топчієвим, який підкреслює, що «множина фізичних тіл утворює реальний світ — фізичний простір; сукупність суспільних взаємин населення формує соціальний простір; політичний простір — сукупність політичних об'єктів і структур та відношень між ними; космічний простір — всесвіт; економічний простір — сукупність господарських об'єктів та відношень між ними; правовий простір — множина суб'єктів, пов'язана правовими взаєминами».

Варто зазначити що, на наш погляд, географічний простір відчутно вирізняється серед наведених (за змістом і структурою) і, згодом, сам автор (Г. Д. Костинський) стверджує, що, на відміну від інших наук, що вживають поняття простору, географія обговорює це як методологічну та теоретичну проблему, і простір одночасно є предметом і інструментом пізнання. Очевидно, що більшість таких видів простору (за виключенням географічного), є, до певної міри, абстракцією та позбавлені вимірності й топології, а також можуть розглядатись в межах

²⁴ К о с т и н с ь к и й Г. Д. Географическая матрица пространственности // Известия РАН. Серия географическая. № 5. — 1997. — С. 17.

²⁵ Т о п ч і є в О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика. — Одеса, 2005. — С. 166.

географічного простору, оскільки останній вважається «абстрагованим та ідеалізованим представленням ландшафтної оболонки Землі чи окремих її частин, яку одночасно розглядають і як реальний фізичний простір»²⁶. На жаль, усвідомлення такої «рамкової» ролі географічного простору залишається галузевим пріоритетом. Одним з прикладів є економічний простір, який на думку І. К. Бистрякова та Л. Г. Чернюк, «визначається сукупністю економічних відносин, що формуються на основі єдиних правил їхнього регулювання й розвиваються на території, яка не має внутрішніх економічних меж для переміщення робочої сили, капіталу, товарів і послуг», являє собою «насамперед насичену територію, що вміщує множинну об'єктів і зв'язки між ними»²⁷. В окремих публікаціях має місце підміна сутності економічного простору, що визначається як **«сукупність економічних відносин на даній території, виражених через відносини управління»**²⁸, **«сукупність господарських об'єктів та відношень між ними»**²⁹. Розглядаючи це питання варто підкреслити, що територіальність є прямою ознакою географічних досліджень і географічних об'єктів, хоча суміщення і накладення різних видів простору очевидне, так само як і процеси інтеграції географії, економіки, соціології та інших наук. Так, І. К. Бистряков та Л. Г. Чернюк зазначають, що саме «конкретне територіальне, географічне середовище певною мірою визначає й спрямовує розвиток економічних і соціальних процесів»³⁰. Одним з найбільш влучних є визначення в монографії С. Шульць³¹ економічного простору, як «утвореного суб'єктами економічної діяльності шляхом формування функціональних та ієрархічних взаємозв'язків між ними», з відповідним динамічним акцентом щодо результатів взаємозв'язків. З іншого боку, позитивний

²⁶ Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. — Одеса, 2005. — С. 166.

²⁷ Бистряков І. К., Чернюк Л. Г. Економічний простір: аспекти методологічного визначення / за ред. Б. М. Данілішина. — К., 2006. — С. 11.

²⁸ Алаєв Э. Б. Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь. / Э. Б. Алаев. — М. : Мысль, 1993. — С. 258.

²⁹ Топчієв О. Г. — Там само.

³⁰ Бистряков І. К., Чернюк Л. Г. Економічний простір: аспекти методологічного визначення / за ред. Б. М. Данілішина. — К., 2006. — С. 10.

³¹ Шульць С. Економічний простір України: формування, структурування, управління. — Львів : ІРД НАН України, 2010. — С. 32.

вплив на розвиток географічних досліджень здійснений завдяки інтеграції у них концепції соціального простору (П. Бурдьє), зокрема осмисленню принципів локалізації різних соціальних груп, диференціації фізичного простору відповідно до їх проєкцій. «Соціальний простір вибудовується за аналогією з фізичним, однак соціальний та фізичний простір не співпадають: люди, між якими існує величезна соціальна відстань, цілком можуть знаходитись поряд у фізичному просторі, а якісь соціальні групи можуть бути пов'язані з фізичним простором, що займають, більшою чи меншою мірою»³². Йдеться про особливості освоєння простору різними спільнотами, різну цінність реалізованих у фізичному просторі конструкцій, взаємодію та динаміку обумовлену такими чинниками. Це позначилось в суспільній географії поняттями територіальної ідентичності, образів простору, соціокультурних трансформацій тощо.

Не викликає сумнівів потреба подальшої концептуалізації та структуризації геопростору, кроки до якої вже здійснено не одним поколінням географів. Це, врешті решт, дозволить впорядкувати «різногалузеві» предметні пошуки та розширити можливості аналізу конкретних об'єктів та відношень, особливо в умовах «віртуалізації» сучасної світової економіки.

Погоджуючись з понятійно-концептуальною схемою, запропонованою О. Г. Топчієвим при аналізі топологічного та метричного уявлення про геопростір³³, зазначимо, що, реальний геопростір знаходить своє вираження у географічних об'єктах та їх фізичному просторі, тоді як умовному геопростору відповідають поля та взаємовідносини цих об'єктів. Отже, комплексна оцінка окремих територіальних елементів має відбуватись не лише з врахуванням топологічних та метричних властивостей геопростору, але охоплювати й кількісні та якісні характеристики його об'єктів та їх взаємозв'язків, що відповідатиме компонентному аспекту. Цьому ж аспекту, з певною мірою абстракції, відповідатиме виділення часткових (субпросторів), що у загальному вигляді представлено на рис. 1.1.

³² Бурдьє П. Социология политики : Пер. с фр. /Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. — М. : Socio-Logos, 1993. — С. 49.

³³ Топчиев А. Г. Пространственная организация географических комплексов и систем / А. Г. Топчиев. — Одесса : Вища школа, 1988. — С. 24—29.

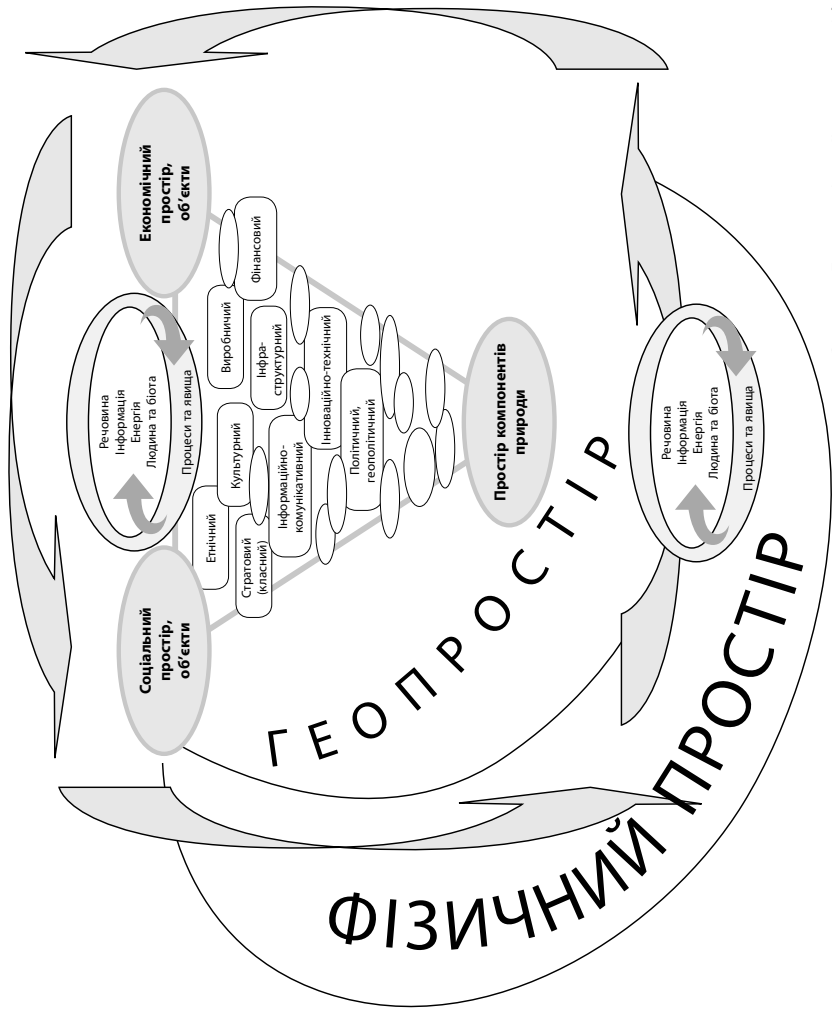

Рис. 1.1. Геопростір та його складові (розроблено автором)

Відповідно до концепції збалансованого розвитку ми виділяємо ключові складові — природу, соціум, економіку між якими розташовані окремі види простору, що сприймаються як шари. Співвідношення таких часткових просторів є різним для різних територіальних виділів і має вигляд багат шарового утворення, розмір та структура якого в кожному випадку унікальні. Вважаємо, що в умовах глобалізації на перший план виходять інноваційно-технологічний та інформаційний простір. Глибша деталізація субпросторів можлива, але не принципова — виділення нових підвидів може відбуватись до нескінченності, відповідно до процесу диференціації науки.

Нове бачення простору виявляється у розробці методології таких міждисциплінарних напрямів досліджень як геономіка, геоекономіка. Цікавим є той факт, що на початку 80-х рр. ХХ ст. Е. Алаєв розумів під геоекономічним простором географічну інтерпретацію економічного простору, під геоекономічним полем — економічне поле «прив'язане» до території³⁴. У визначенні відомого економіста та одного з провідних теоретиків геоекономіки Е. Кочетова геопростір визначається як «методологічна категорія, уявлення про глобальний простір у вигляді сфери, в якій розгортаються закономірності функціонування глобальної економічної системи, що проявляються в реаліях світового відтворювального процесу»³⁵. Так само позбавлені території, як двовимірне відображення геопростору, і інші визначення в системі «нової геоекономіки» — геоекономічний атлас світу, геоекономічна лімнологія тощо. Відповідно до концепції М. Кастельса хронотоп (як єдність просторово-часового континууму) мережевого суспільства (такого, що формується на сучасному етапі цивілізаційного розвитку) не є географічним, а визначається рівнем інтеграції в глобальні мережі. Території, не включені до глобальних мереж втрачають значимість для глобального суспільства. Домінуючі функції організуються в мережеві структури в просторі інформаційних потоків, що об'єднують їх в усьому світі. Таким чином відбувається відмежування від властивостей фізичного простору на підставі використання нових технологій, фінансових механізмів, дифузії культурних цінностей, а отже — формується

³⁴ Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. — М.: Мысль, 1993. — С. 258.

³⁵ Кочетов Э. Г. Геоэкономика. Освоение мирового экономического пространства. — М.: Норма, 2006. — С. 494.

загроза відмежування суспільства від локального середовища його існування, що згодом формує середовище глобальне.

У цьому ж руслі можна говорити і про словосполучення «стиснення простору», під яким зазвичай розуміють інноваційно-технологічні зрушення в галузі транспорту і зв'язку, що збільшують мобільність капіталу, товарів, населення тощо зменшуючи значення відстаней та місць. Але, як ми зазначали раніше, подібні зміни не є ознакою «втрати місця» у «просторі потоків»³⁶, йдеться швидше про якісні трансформації, що підвищують статус окремих «місць», концентрацію різних видів діяльності, нове розуміння можливості використання та оцінювання ресурсів.

Співзвучні, а іноді й глибші, міркування зустрічаються в роботах інших географів. Для ілюстрації можна навести вислів: «На противагу уявленням про те, що внаслідок загального «скорочення відстаней» світ «стиснувся» і став «зовсім малим», транспортно-географічний фактор, як і раніше, відіграє величезну диференціюючу роль в міжнародному та регіональному розвитку»³⁷. В якості вдалого прикладу комплексного погляду на проблему «стиснення» простору варто розглянути статтю А. І. Трейвіша³⁸. Аналізуючи історію виникнення дещо хибних заяв про «смерть географії та відстаней» автор ідентифікує ознаки їх виживання, зокрема в особливостях сфери послуг, організації інноваційної діяльності (передача «неявних знань» (за Морганом), потреба особистих контактів). Дійсно, щодо інновацій, це лише підкреслює (опосередковано) ресурсний характер інтелекту, який саме зараз виходить на перше місце в інноваційному потенціалі розвитку. Як і для інших видів ресурсів економічна доцільність його «використання» визначається концентрацією. Не менш важливими видаються

³⁶ Маруняк Є. О. Просторові дилеми глобалізації та їх концептуалізація // Є. О. Маруняк. — Укр. геогр. журн. — 2012. — № 4. — С. 36—42.

³⁷ Безруков Л. О. Сжатие пространства: мифы и реальность // Сжатие социальноэкономического пространства: новое в теории регионального развития и практике его государственного регулирования / Под ред. С. С. Артоболевского и Л. М. Синцера. — М. : Эслан, 2010. — С. 32—48.

³⁸ Трейвиш А. «Сжатие» пространства: трактовки и модели // Сжатие социальноэкономического пространства: новое в теории регионального развития и практике его государственного регулирования / Под ред. С. С. Артоболевского и Л. М. Синцера. — М. : Эслан, 2010. — С. 17—30.

дві інші тези, наведені автором статті — щодо індивідуалізації сприйняття комунікаційних змін (що відчувають ті, хто немає змоги їздити, літати, дзвонити?), щодо сутності геопростору, що «не зводиться до відстаней ... та має ... перепади щільності, а також різноманітні якісні відмінності від місця до місця», які, вочевидь не нівелюються, а посилюються під впливом інформаційно-комунікаційних технологій.

Отже, здається очевидним і одне з завдань сучасної суспільної географії — дослідження соціально-економічного простору, його «місць» у складному процесі їх різнорівневої взаємодії, аналіз градієнтів, якісних та кількісних характеристик, конфліктів розвитку.

Щодо змісту соціально-економічного простору, ми пропонуємо розглядати його як **частину геопростору, утворену сукупністю соціальних груп, індивідуумів, об'єктів та суб'єктів господарювання, інституційних структур і взаємовідношеннями між ними, а також потоками речовини та енергії, сформованими в процесі їх взаємодії з природним середовищем.**

Таке розуміння сутності соціально-економічного простору призводить до висновків і про можливість термінологічних змін — введення поняття соціально-економічного або суспільного геопростору.

Відповідно, зміст видів (вимірів) такого простору у спрощеному вигляді буде визначатись за універсальною формулою, що поєднує специфічні об'єкти, відношення та зв'язки та ознаку приналежності до геопростору. Так, наприклад, економічний простір можна визначати як частину геопростору, що охоплює сукупність об'єктів та відношень, залучених до економічної діяльності; соціальний простір — як частину геопростору, що охоплює сукупність об'єктів та відношень пов'язаних з організацією життєдіяльності людини, інноваційно-технологічний простір — як частину геопростору, що охоплює сукупність об'єктів та відношень, залучених до виробництва, впровадження, функціонування знань та технологій тощо.

Головною перевагою такого підходу є спрощення параметризації, а відповідно і оцінки простору, просторового розвитку, соціального та економічного ландшафту. Окрім того, цілком очевидним є високий ступінь абстракції та неможливість чіткого розмежування просторових вимірів.

Так само як і для геопростору, структурність СЕП проявляється в територіальному та компонентному аспектах. Перший — це різнорангові

територіальні елементи, виділені за різними ознаками (адміністративними — країна, регіон; функціональними — центр, периферія). Другий — об'єкти та зв'язки, що можуть аналізуватись або окремо, в межах субпросторів просторів, або — інтегрально.

Глибшу диверсифікацію можна побачити на прикладі підходу до ієрархізації економічного простору, що охоплює шість типів взаємодії: вертикальну корпоративну ієрархію, пропульсивну, вертикальну адміністративну, комбіновану, каузальну, соціально-кластерну³⁹. Фактично йдеться про деталізацію та комбінування в межах представлених вище аспектів.

В цілому ж аналіз категорії «простір» та її трансформацій є не лише теоретичним науковим завданням — йдеться про можливості та підходи пізнання навколишнього світу та управління ним у надзвичайно складний період розвитку Суспільства у XXI ст. — що характеризується загостренням глобалізаційних впливів, обмеженістю і вичерпаністю природних ресурсів, деградацією і забрудненням компонентів природи та погіршенням їх природних екологічних властивостей, значним погіршенням здоров'я населення. Ця тенденція формувалась протягом всієї історії людства, що позначилось переходом від дискусій щодо сутності та вмісту простору до обговорення його видів та індивідуального сприйняття, його значення в умовах глобальних змін та трансформацій. Очевидно й те, що саме географія в межах концепції геопростору, має можливості щодо пошуку відповідей на виклики глобалізації, що безпосередньо стосуються просторових зв'язків та відношень, і цей потенціал має бути використаний у подальших дослідженнях та практиці.

1.2. Структура та просторові зв'язки в системі «Центр—Периферія»

Неоднорідність простору змушує замислюватись над закономірностями його організації. Знов підкреслимо, що йдеться швидше про умовні параметри і моделі організації простору, сконструйовані для аналізу дійсності, управління розвитком суспільства. Найпоширенішою

³⁹ Шульц С. Економічний простір України: формування, структурування, управління. — Львів: ІРД НАН України, 2010. — С. 211.

в цьому контексті є дихотомія «Центр—Периферія», що широко застосовується в багатьох галузях наукового знання. Відповідний підхід, в тій чи іншій формі, простежується в політиці просторового та регіонального розвитку більшості європейських країн, більш чи менш успішно застосовується для аналізу та регулювання відносин на глобальному рівні.

Освоєння та організація простору з давніх часів передбачали оперування поняттями центру і периферії, обумовлене спочатку обмеженим знанням про навколишній світ, а згодом — потребами управління та перерозподілу ресурсів. Водночас, поняття центральності та периферійності є не лише просторовими або географічними і очевидно, пов'язані зі способом мислення суб'єкта, дослідника, а саме — потребою розділяти головне та другорядне, встановлювати зв'язки та інтенсивність взаємовпливів елементів системи. Тож, терміни центральності і периферійності успішно застосовуються в математиці, медицині, соціології, політології тощо.

Водночас, на глобальному рівні, у суспільній практиці, дослідженнях соціально-економічного спрямування, поняття центру все частіше отожднюється з надмірними доходами невеликої кількості країн, периферії — зі злиднями та маргінальним існуванням решти світу (дійсно, на 12 країн, перших за показниками глобалізованості, припадає 69 % світового ВВП⁴⁰, водночас, біля трьох мільярдів людей живе менш ніж на 2,5 дол. США на день⁴¹). Проблеми, обумовлені поляризацією простору простежуються і за іншими напрямками (регіони, «місто-село», міста різного рангу), позначаючись, крім доходів, у якості інфраструктури, доступності всіх видів послуг, можливостях працевлаштування тощо. Їх розв'язання потребує ретельного аналізу у площині теорії і практики, розробки адекватної системи індикаторів і зрештою має враховуватись в моделях та стратегіях економічного розвитку.

Формування теоретичних основ центральності та периферійності безпосередньо в руслі досліджень просторової організації суспільства відбувалось протягом XIX—XX ст. Не має сенсу детально зупинятись на змісті кожного підходу, він добре відомий географам.

⁴⁰ World Development Indicators 2014. The World Bank. p. 85 [Електронний ресурс] // Режим доступу <http://data.worldbank.org/sites/default/files/wdi-2014-book.pdf>

⁴¹ Poverty Facts and Stats [Електронний ресурс] // Global issues web site. Режим доступу <http://www.globalissues.org/article/26/poverty-facts-and-stats>

Йдеться, значною мірою, про цілу низку так званих регіональних теорій. **Перша група** представлена «теоріями розміщення» — роботи В. Кристалера (теорія центральних місць), Дж. Кольби (модель правильного розміщення гнізд), А. Льоша (концепція економічного ландшафту у розвиток теорії Кристалера) та інших, що водночас відображають переважно статичні моделі. **Друга група** — «динамічних теорій та концепцій»⁴², більш досконалих в аналізі природи зв'язків між центром та периферією, трансформаційних процесів, що можуть відбуватись в цій системі. Найвідомішими в цій групі є запропонована Т. Хегерстрандом модель дифузії нововведень, в основу якої покладена залежність між впровадженням інновацій та віддаленістю від центру, а також концепція полюсів росту, Ф. Перру (розвинута численними працями інших авторів), що ґрунтується на отриманні переваг від концентрації окремих, провідних галузей промисловості. З останньою пов'язано чимало практик, критики та дискусій. Сам Ф. Перру, у ранніх публікаціях з цієї тематики, визначав полюси зростання як «центри (полюси або фокуси), з яких відцентрові сили виходять і до яких сили тяжіють. Кожен центр будучи центром привабливості та відштовхування має власне поле, яке встановлюється в полі інших центрів»⁴³. Полюс зростання у його розумінні являв собою фірму, галузь чи групу фірм/галузей, що характеризуються значним масштабом діяльності, високим ступенем взаємодії іншими фірмами, високим ступенем домінування і високим ступенем інновативності. Йшлося також швидше про прив'язку в абстрактному економічному ніж у географічному просторі.

Згодом впроваджена в регіональну політику, концепція полюсів зростання зазнала дискредитації, через відомі невдалі приклади реалізації («собори в пустелі» та ін.). В той же час відомими є приклади значних успіхів, досягнутих на тих самих засадах у Великобританії, Канаді, США, що часто пояснюється придатністю концепції лише для регіональної політики високорозвинених країн. Ґрунтовному аналізу такого парадоксу присвячена низка публікацій Дж. Парра, де простежено причини провальних практик наслідувачів надзвичайно

⁴² Грицай О. В., Йоффе Г. В., Трейвиш А. И. Центр и периферия в региональном развитии. — М.: Наука, 1991. — 186 с.

⁴³ Perroux, F. (1950) Economic space: theory and application, Quarterly Journal of Economics, 64, p.27.

популярної та привабливої ідеї. Зробивши узагальнення слід відмітити, що основною причиною краху стала універсалізація концепції, її сприйняття як панацеї від будь-яких проблем регіонального розвитку. Таким чином були частково загублені вихідні теоретичні погляди Ф. Перру (розвинуті для абстрактного економічного простору, що втім не виключало можливості існування полюсу зростання як територіального утворення), переоцінена роль міських центрів⁴⁴, а також стерта межа між «природними» та «запланованими» полюсами зростання. Штучність останніх і стала причиною багатьох невдалих впроваджень. Крім того, слід було чітко уявляти мету застосування концепції, з відповідною зміною «налаштувань». Виділені чотири основні випадки для її реалізації — відродження депресивних територій, стимулювання регіональної декоцентрації, модифікація національної міської мережі, зміна незадовільної міжрегіональної структури національної економіки. Безумовно, мав би враховуватись рівень розвитку країни, де застосовується концепція⁴⁵.

Незважаючи на спроби захисту стратегій «полюсів зростання» (та їхніх очевидних сильних сторін⁴⁶), орієнтовно з 80-х років ХХ ст. спостерігається відмова від них в управлінському та науковому середовищі. Це стало основою формування дещо іншого напрямку, представники якого аналізують причини нерівності, вказуючи на неможливість досягнення успішного «полюсного» рівня всіма країнами та регіонами. Отримавши загальну назву «концепцій залежного розвитку», такі погляди знайшли розвиток і в європейських країнах і, що не випадково, в країнах «третього світу», насамперед в Латинській Америці.

⁴⁴ Аналізуючи розвиток концепції полюсів зростання для географічного простору (в роботах Гансена, Германсена, Паелінка, Будвіля), Дж. Парр відмічає наявність певних слабких місць, зокрема цитує типове, на той час, визначення «Полюс зростання — це набір галузей, що розміщені на урбанізованій території, що розширюються і викликають подальший розвиток економічної діяльності по всій зоні свого впливу». Отже таке визначення викликає запитання — якщо урбаністичний центр з подібними галузями не викликає сприятливих ефектів у зоні свого впливу, чи означає це, що він не може вважатись полюсом зростання?

⁴⁵ P a r r B. John. Growth-pole Strategies in Regional Economic Planning: A Retrospective View. Part 1 / Origins and Advocacy / Urban Studies. Vol. 36, K7, 1999, P. 1199—1205.

⁴⁶ Наприклад, окремі автори зазначали, що стратегія дає можливість «для інтеграції промислової політики, фізичного планування, а також міжрегіонального та внутрішньо регіонального економічного планування», актуальну й донині.

Витоки теорій залежного розвитку суттєво пов'язані з марксистськими течіями і мають два основні акценти — використання розвиненими країнами ресурсів Азії та Африки (експлуатація, грабіж), залежність периферійних країн від «центральных», як лімітуючий чинник їх розвитку, що також унеможлиблює копіювання західних економічних моделей. Серед найбільш відомих авторів цього напрямку — Дж. Гобсон (імперіалізм), Р. Пребіш (периферійний капіталізм), Т. Дус-Сантус, Р. Маріні (депендетизм), Ф. Е. Кардозу, Е. Фалетто (залежно-асоційоване суспільство), А. Агіляр (капіталізм суброзвитку). У західноєвропейській науці ідеї «класової нерівності» глобального масштабу можна зустріти в роботах Г. Мюрдаля. Зауважимо, що розробка теорій залежності в Латинській Америці часто здійснювалась на основі досвіду практичного управління, а отже, висновки мають реальне підґрунтя. Так, Р. Пребіш, провідний аргентинський економіст і політик, зрештою — генеральний секретар Конференції ООН з торгівлі та розвитку, підводячи до висновку про неможливість розвитку Латинської Америки за зразком центру, справедливо зазначає «специфіка периферії проявляється в усьому — у галузі техніки і споживання, у структурі виробництва, у рівні розвитку і демократизації, в системі землеволодіння і формування надлишку, в демографічному зростанні». Ці слова, сказані в 70-х роках ХХ ст., для країн іншого континенту, видаються зараз достатньо актуальними для пострадянських країн, уряди яких здійснили не дуже успішні спроби подолати прірву між «розвиненим соціалізмом» і розвиненим капіталізмом. Вони також пояснюють провальні спроби впровадження економічної політики у країнах третього світу, що зрештою позначились низкою глобальних фінансових криз. Очевидно, що специфіка центру й периферії всіх рівнів є настільки відмінною, що по-перше, потребує постійного і глибокого аналізу, а, по-друге — різних підходів до управління та формування стратегічних напрямів розвитку.

Повертаючись до класичної концепції «Центр—Периферія», варто згадати роботи Дж. Фрідмана, теоретичний внесок якого у дослідження регіонального розвитку важко переоцінити. Концепція фактично охоплює всі просторові рівні, постулюючи постійне відтворення розриву між центром та периферією, що відбувається насамперед на основі генерування (у центрі) та поширення (на різних ієрархічних рівнях) інформації та інновацій. Таким чином «механізм функціонування

територіальних систем типу «Центр-Периферія» пов'язаний з постійним якісним перетворенням соціально-економічних відносин в межах ядра, де у ході розвитку НТП виникають нові функції, концентруються новітні наукоємні галузі та виробництва, з'являються нові зв'язки, а відповідно, йде і перманентна структурна перебудова економічної бази, що супроводжується зрушеннями в кваліфікаційному складі робочої сили, соціальному складі всього населення»⁴⁷.

Характерною рисою концепції Дж. Фрідмана є і диференціація периферії відносно наближеності до ядра, що раніше не було предметом особливої уваги, але згодом отримало розвиток і обґрунтування в концепції світових систем І. Валлерстайна. Остання не лише вплинула на погляди багатьох сучасників. Актуальна й досі, вона визначає підходи до розуміння закономірностей розвитку світової економіки, особливостей міжнародного поділу праці, сутності глобальних взаємозв'язків.

І. Валерстайн пропонує розглядати розвиток категорією «соціальних систем», «цілісних утворень», що існують або існували історично. Відповідно, він виділяє такі їх типи як «міні-системи» (існували в минулому) та «світи-системи», що поділяються на «світи-імперії» (великі цивілізації Єгипту, Китаю, Риму) та «світи-економіки». Характеристикою, що визначає соціальну систему є територіальний поділ праці, що складається в її межах на основі залежного економічного обміну для безперервного забезпечення потреб зони. Єдиним, на думку І. Валерстайна, сучасним (і повноцінним) світом-економікою є капіталістична світ-економіка, що виникла у «довгому в XVI ст.», насамперед в Європі, внаслідок дії сукупності факторів («історичної кон'юнктури»), поєднання так званої «кризи феодалізму», циклічної кризи і певних кліматичних змін, що призвели до географічного розширення поділу праці. Наприкінці XIX ст. ця світ-економіка охоплювала всі географічні зони Землі. Валерстайн виділив такі типи територій, як домінуючий центр, віддалену периферію (залежну від центра), напівпериферію та зовнішні території»⁴⁸.

⁴⁷ Грицай О. В., Йоффе Г. В., Трейвиш А. И. Центр и периферия... — С. 15.

⁴⁸ Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер. с англ. П. М. Кудюкина. Под ред. Б. Кагарлицкого — СПб.: Изд-во «Университетская книга», 2001. — С. 10.

Поняття центральності та периферійності також є складовими теоретичних концептів, розвинутих в межах геополітичних і політологічних досліджень. Йдеться, наприклад, про центральне значення «хартленду» (Маккіндер), панрегіоналістську модель Гаусхофера, модель Коена тощо. На макрорегіональному рівні аналізує зміст центрально-периферійних відносин С. Роккан, в роботі «Концептуальна мапа Європи». Поняття центральних територій використовували і автори теорій циклічності світового розвитку (насамперед згадаємо «цикли лідерства» розвитку світової геополітики Дж. Модельського).

Переходячи до безпосереднього розгляду понять центру і периферії, зазначимо, що протягом всієї історії людства центральними вважались території, що концентрували найбільш цінні на даному етапі розвитку інтегральні ресурси: природні, людські, технологічні тощо. Центр, що у загальному розумінні характеризується концентрацією певних функцій В. Каганський визначає як «репрезентатор системи, концентратор складності, специфіки та різноманіття»⁴⁹, а Е. Шилз у ціннісно-змістовному аспекті як «феномен царства цінностей та поглядів, порядку символів цінності та думок, що керує суспільством»⁵⁰. Як влучно зазначено в одній із публікацій «Прийнято вважати, що якби складно не був влаштований світ, в ньому завжди є певне центральне місце, що має особливу значимість, що складається з різного роду характеристик, взятих в різних комбінаціях... Якщо існує центральне місце, то має бути і інше місце (місця), де характеристики змінюються на протилежні. Це і є периферія»⁵¹.

Слід підкреслити, що незважаючи на те, що під центрами ми досить часто розуміємо території, провідні в контексті соціально-економічного розвитку, класифікація їх є набагато ширшою. Так, центри можна розрізняти:

⁴⁹ Каганский В. Центр — провинция — периферия — граница. Основные зоны культурного ландшафта // Культурный ландшафт: вопросы теории и методологии исследования. — Москва-Смоленск: Изд-во СГУ, 1998. — С. 72—101.

⁵⁰ Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический подход / Американская социология: Перспективы, проблемы, методы. — М.: Изд-во МГУ, 1972. — С. 348—359.

⁵¹ Расширение Евросоюза с точки зрения подхода «центр—периферия» / Ирина Бусыгина // Космополис. — № 17. — Весна 2004. — С. 46.

1. За функціями (промислові, фінансові, інноваційні, інфраструктурні, культурно-релігійні, політичні, адміністративні, рекреаційні, комплексні).

2. За масштабом впливу (глобальні, макрорегіональні, національні, регіональні, локальні).

3. За часом (колишні, сучасні, потенційні).

4. За динамікою (з центральною ознакою, що занепадає, стабільно функціонуючі, зростаючі).

5. За структурою⁵² (моноструктурні, поліструктурні).

6. За «знаком» впливу (центри «позитивних впливів», «анти-центри» — зони конфліктів, осередки терористичних організацій).

7. За позиціюванням в економічному ландшафті (центри розвинених країн, центри країн, що розвиваються).

До певної міри може бути класифікована і периферія, для якої домінуючими ознаками є рівень соціально-економічного розвитку та розташування по відношенню до центрів різного рангу. Геополітична типізація периферійних територій була запропонована С. Рокканом, який підкреслював «важливість взаємозв'язку між горизонтальною та вертикальною периферизацією в доменах культурних, економічних та політико-адміністративних систем»⁵³. Він виділяв дві основні категорії типологізації — інтерфейсні (буферні) та зовнішні периферії. Дві інші категорії включають анклав та периферію невідлого центру⁵⁴. При цьому, на його думку, більш успішними є буферні периферії, за умови, якщо вони можуть використовувати зіткнення інтересів кількох центрів для власних переваг⁵⁵.

⁵² Дуже близьким до цієї ознаки є виділення різних типів урбанізованих територій: місто, мегаполіс, міська агломерація, мегалополіс.

⁵³ Цит. за: Old and new peripheries in the european processes of territorial expansion, Stefano Bartolini, 2000 Estudio/Working Paper 2000/153 June 2000 P. 5—7.

⁵⁴ Rokkan, S. (1980). Territories, Centres, and Peripheries: Toward a Geoethnic-Geoeconomic-Geopolitical Model of Differentiation within Western Europe. In J. Gottmann (Ed.), *Centre and Periphery. Spatial Variations in Politics* Beverly Hills, London: Sage P. 163—204.

⁵⁵ Rokkan, S., & Urwin, D. W. (1983). *Economy, territory, identity. Politics of West European peripheries*. London, Beverly Hills: Sage Publications. — P. 207.

Найвищі темпи його приросту характерні для ісламської та африканської цивілізації, що на глобальному рівні позначається релігійними конфліктами, нелегальними міграціями та захворюваністю. Позитивним трендом є зменшення в більшості західних країн викидів оксиду вуглецю (див. табл. 2.3), що прямо чи опосередковано доводить дієвість таких механізмів співпраці як Кіотський протокол та глобальні конвенції, міжнародної екологічної політики. Найбільше зниження обсягів викидів показали Франція, Німеччина та Великобританія.

Повертаючись до проблеми «зіткнення» цивілізацій, неминучої з огляду на відверто різні ціннісні, релігійні орієнтири, перерозподіл благ і ресурсів, зупинимось, на декількох ключових для глобального рівня темах.

Лінія напруги “The West and the Rest” («Захід та решта»), окреслена Хангтінтоном. В цій площині закладено основи сучасних міжнародних відносин, з усіма їх союзами, протиріччями і конфліктами. Основним представником Заходу протягом останнього півстоліття виступали США, які на сьогодні стикаються не лише з супротивом та альянсами азійського чи арабського світу, а й протитечіями в рамках ЄС, що призвело до істотного послаблення ролі «світового поліцейського» та активних дискусій про багатополарний світ. Готовність «решти» підтримати Росію, після введення проти неї, у 2014 р. західних санкцій, наочно продемонструвала настрої Китаю (частково — макро-регіону) та інших країн БРІКС щодо глобальної політики. В основі цього рішення лежать не лише економічні вигоди, а й відповідь політична, альтернативної сили. Власне створення та діяльність БРІКС є однією з перших і наймасштабніших спроб «міжцивілізаційної» протидії Заходу, своєрідною спробою компенсації несправедливого ресурсно-фінансового та ціннісного перерозподілу.

Західні цінності поширюються, приваблюють і викликають відторгнення, активно споживаються, але отримують ярлики «безжального капіталізму» та «вестернізації». Тривалий час Європа ототожнювалась з синонімом цивілізації та цивілізованості. Більш того, європоцентризм (або «вест-центризм») знайшов відображення у науковій картині світу, особливо щодо соціальних наук, що супроводжувалось формуванням особливого статусу європейських підходів, стандартів тощо. Водночас, на нашу думку, можна виділити біля десятка основних аргументів «решти» проти Заходу: нееквівалентний обмін ресурсів, неповага

до місцевих традицій та релігій, агресивна культурна експансія, недосяжність західних стандартів життя для інших країн, неефективність західних підходів в умовах інших країн (що спричинило низку відомих фінансових криз, наприклад), низька ефективність системи глобального управління, індивідуалізм (більшість інших культур — колективні), втручання у внутрішню політику держав, ототожнення «західного» і «глобального». Ситуація ускладнюється домінуванням стереотипів в західному та інших суспільствах, щодо традицій та уявлень про кожну з цивілізацій¹¹¹.

Прогнозованість та інтенсивність протистояння в контексті вищезазначеного — під знаком питання. Глобалізація, зробивши світ тіснішим, не лише загострила конфліктний потенціал, а й посилила взаємозв'язки, зробивши транснаціональний бізнес найпотужнішим актором глобального ринку. Це означає вплив на національні уряди та економічну мотивацію. Більш того, за окремими напрямками Захід виступає в ролі приймаючої сторони: мігрантів, інвестицій, культурно-релігійних течій тощо. Одним з прикладів можуть стати декілька цифр по США та Китаю. В двадцяти великих американських містах (понад 250 тис. осіб) мешкає від 1 % до 21,4 % китайців, що в абсолютному вимірі означає, наприклад, біля 500 тис. осіб у Нью-Йорку, та біля 200 тис. осіб у Сан-Франциско¹¹². Також в США працює 41 тис. китайських ресторанів, що більше, ніж американські бренди McDonald's, Burger Kings, Wendy's, Domino's, Pizza Huts разом¹¹³. Водночас, в Китаї працює близько 2000 ресторанів McDonald's¹¹⁴. Ці дані — лише невеликий фрагмент західно-східної взаємодії, тож ж зацікавлені ці країни в загостренні конфліктів, враховуючи решту аспектів?

¹¹¹ Серед таких стереотипів — аморальність Заходу в очах мусульман, відсталість та агресивність Сходу у сприйнятті Заходу і тд. Наприклад див. Stereotypes that define "us": the case of muslim women. Janson Eero. ENDC Proceedings, Volume 14, 2011, pp. 181—196. http://www.ksk.edu.ee/wp-content/uploads/2012/12/KVU0A_Toimetised_14_8_eero_janson.pdf

¹¹² United States Census Bureau. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.census.gov/data.html>

¹¹³ Jennifer 8 Lee highlights. The Fortune Cookie Chronicles. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.huffingtonpost.com/Menuism/why-arent-there-more-chin_b_3188946.html

¹¹⁴ McDonald's web-site. [Електронний ресурс]. — Режим доступу <http://www.aboutmcdonalds.com/mcd/country/map.html>

Втрата Заходом традиційної геоекономічної та геополітичної ваги ще довго залишатиметься в площині прогнозів. Можна припустити, що нестача демографічних ресурсів та винесення виробництв до країн третього світу, перекриватиметься постіндустріальними перевагами — виробництвом послуг та розвитком технологій. Так, у 2010 р. на країни Західної цивілізації припадало понад 42 % світового високотехнологічного експорту.

Колапс православної цивілізації. Очевидно, що ані А. Тойнбі, ані С. Хангтінгтон, виокремлюючи православну цивілізацію з Росією, «стрижньовою» країною на чолі (за Хантінгтоном), не мали можливості пересвідчитись в безпрецедентному фальшуванні історії, до якої вдавались керівники цієї держави та історики починаючи з часів Петра I. Чи є Росія насправді православною цивілізацією? Чи є зараз православ'я та інші релігійні течії віддаленими до ступеню «непоєднання» в загальному руслі християнства? Пошук відповіді на перше питання змушує нас звернутись до історії держави російської, ані походження якої (від землі Ростово-Суздальської, на етнічних землях фіно-угрських племен), ані подальший розвиток (в межах Золотої Орди, з 1237—1240 рр.) не вказують на наявність ознак православ'я. Більш того, такий непоодинокий факт, як грабунок і нищення Київських храмів першим «великоросом» Андрієм Боголюбським (1169 р.), на думку істориків є свідченням варварства та відчуження князя від землі Київської, неприпустимим для слов'янських князів¹¹⁵. Вже пізніше релігійна спадщина Київської Русі була практично привласнена Московією (Росія до 1731 р.). Цікаво звернутись і до сучасної статистики. Так, станом на 2004 р. з 26 590 приходів московського патріархату (РПЦ), 12 638 — знаходились в Росії, а 10 377 — в Україні¹¹⁶, станом на 2017 р. з 36 878 приходів 11 393 знаходились в Україні¹¹⁷, що з урахуванням чисельності населення, території та наявності в Україні ще принаймні трьох впливових християнських течій дозволяє припустити наявність певних проблем розвитку цієї церкви на московських теренах. Крім

¹¹⁵ Белинский В. Страна Моксель, или открытие Великороссии : Роман-исследование. — Кн. 1. — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. — С. 67.

¹¹⁶ Русская православная церковь / Открытая православная энциклопедия «Древо» [Електронний ресурс]. — Режим доступу <http://drevo-info.ru/articles/102.html>

¹¹⁷ Так ли сильна РПЦ, как о ней говорят? [Електронний ресурс]. — Режим доступу <https://ru.tsn.ua/blogi/themes/politics/tak-li-silna-rpc-kak-o-ney-govoryat-1106082.html>

того, тривале панування Золотої Орди та географічне положення Росії не могли не позначитись на формуванні особливого, азійського менталітету її населення. Отже, Росія, ні за яких умов, не може відігравати роль центру православ'я. Події 2014 р., агресія Росії проти України, не лише повертають нас до 1169 р. зрозумілими аналогіями, а й підтверджують кризу в межах цивілізаційного простору, причиною якої є псевдоправослав'я «стрижньової» держави, підміна ціннісної спільності силовим полем впливу.

Відповідь на друге питання ще очевидніша. Частина православних країн, після вступу в ЄС, де-факто вже є складовою західної цивілізації. Інші, такі як Україна, Грузія, Молдова також прагнуть євроінтеграції. Зважаючи на неможливість доведення чіткої кореляції між релігійними вподобаннями (Макс Вебер, капіталізм — породження протестантства) та успішністю розвитку Західної Європи в минулому, можна лише припустити, що сучасні православні країни в процесі інтеграції отримують «готові» суспільні цінності (демократія, права людини, економічний прагматизм тощо), що наразі не містять підґрунтя для релігійних суперечок. Складнішим завданням є визначення «цивілізаційної автентичності» православ'я, що, певно, може бути виокремлена і обґрунтована. Та в цілому історично, в культурному, економічному, соціальному просторі, більшість православних країн тісно пов'язані з рештою Європи, розділяють її цінності. Частково це стосується і Росії, в її циклічних коливаннях від «євронаслідування» до «євроізоляції», від нестримного захоплення до нищівної критики і суспільного несприйняття Європи. Нажаль, лише частково. Наведемо вислів російського письменника і державного діяча П. Чаадаєва, актуальність якого вражає — «Настав час, коли незнання Московщини загрожує європейській безпеці. Європейці мусять, зрештою, зрозуміти основну причину, що спонукає цю величезну імперію виходити за свої межі і нападати на інші народи. Московщина — це окремих, ворожий європейським ідеям світ, світ азійських кочовиків, які не знають іншого шляху, крім загарбання і поневолення народів»¹¹⁸.

Таким чином, майбутнє православної цивілізації як культурно-історичної та етнічної спільності видається примарним. Більшість віднесених до неї країн стрімко адаптують західні цінності. Для Росії

¹¹⁸ Русский Биографический словарь / Под ред. А. А. Половцова — СПб : Типография И. Н. Скороходова, 1905. — Т. 22. Чаадаев-Швитков. — 642 с.

ж залишається вибір із кількох сценаріїв, від цивілізаційного розколу «захід—схід» до статусу «одинокі» країни (за С. Хангтінгтоном), подібно до Ізраїлю або країн Карибського басейну, та, навіть окремої цивілізації (на кшталт японської або індуїстської).

Іслам, відродження та глобальна безпека. Обумовлене покладами нафти зростання ВВП, інших економічних показників, разом із стрімким збільшенням населення, досить швидко зробили мусульманські країни важливими гравцями на глобальному ринку. Дійсно, аналіз обсягів видобутку нафти показує, що майже третина (27,3 %¹¹⁹) її світового щорічного обсягу видобувається саме в країнах ісламської цивілізації, п'ять з яких посідають місця в топ-10 виробників нафти. Водночас відбувається відродження ісламу, але, в новому, радикальнішому вигляді, далекому від філософських та наукових здобутків «блискової, космополітичної, толерантної, інтегративної і динамічної цивілізації»¹²⁰ — ісламу VIII—X століть. На даний час все більша кількість регіональних та глобальних конфліктів відбувається за участі мусульман. Так, у 2010 р., 95 % світових конфліктів були мусульманськими¹²¹. Вони відбуваються на всіх континентах, у вигляді відкритих озброєних протистоянь, терористичних актів і, у більшості випадків, не вирішуються остаточно, переходячи до розряду прихованих. Вже зараз зрозуміло, що зняти протиріччя буде можливим швидше в ідеологічному та економічному, ніж у військовому вимірі, і це має бути переосмислено у західному суспільстві, в першу чергу, через позбавлення від анти-мусульманських стереотипів. Але, подібні кроки мають поєднуватись із ширшим включенням мусульманського світу у глобальний інформаційний простір та інтенсивнішим міжконфесійним діалогом. В одній із публікацій, присвяченій аналізу історії та перспектив ісламу, автор зазначає «Це правда, що іслам має ригідний монотеїстичний характер, що є перепорою для мультирелігійної цивілізації. Водночас,

¹¹⁹ The World Factbook. Central Intelligence Agency [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2241.htmlKxx>

¹²⁰ Mozaffari, M. Can a Declined Civilization be Reconstructed? : Islamic 'Civilisation' or 'Civilised' Islam? The Zen of International Relations: IP Theory from East to West. ed. / S. Chan; P. G. Mandaville. London : Palgrave Macmillan, 2001. p. 129—156.

¹²¹ 95 % of Violent Conflicts Around The World are Muslim. Web-site "A Sclerotic Goes to War" [Електронний ресурс]. — Режим доступу <https://warsclerotic.wordpress.com/2010/06/13/of-the-22-world-conflicts-around-the-world-21-are-muslim/>

не варто забувати, що іслам в своєму монотеїстичному характері є практично копією іудаїзму. Якщо іудаїзм став компонентом західної цивілізації, то, принаймні теоретично, немає дієвої причини, щоб іслам не міг зробити теж саме»¹²².

Зростаючий Китай. Темпи економічного зростання, продемонстровані Китаєм в останні десятиліття можуть бути впевнено названі вражаючими. Гігантський ринок та дешева робоча сила (близько 800 млн осіб, за оцінками 2012 р.¹²³) стали чинниками залучення іноземних інвестицій та розміщення виробництв. На китайський ринок протягом останніх десятиріч заходили практично всі компанії зі списку 500 найбільших ТНК. Більш того, в цьому списку, станом на 2011 р., присутня 61 китайська ТНК¹²⁴, а на Китай припадало близько 16 % всіх ПІІ. Дедалі зростає експорт китайського капіталу, що означає активну експансію на ринках інших країн. За показником ВВП в останні роки Китай поступається лише США. Паралельно зростає кількість легальних і нелегальних мігрантів та китайські квартали в найбільших містах Європи, США, а також в Росії. Подібні тенденції можна відмітити і в мовно-культурній сфері. Індикатори геополітичних амбіцій Китаю стають все численнішими.

Загрози, пов'язані з Китаєм розподіляються принаймні за двома напрямками. Перший — військово-політичний. Китай, що не є прихильником демократичних процедур та прозорості, претендує на рівність у «вищій лізі», а також спричиняє постійні загострення територіальних спорів в азіатському регіоні. Виключення не становить навіть В'єтнам, приналежний до тієї ж, китайської цивілізації, а архіпелаг Спратлі, що є в цьому випадку спірною територією, є також об'єктом територіальних претензій Філіппін, Малайзії, Тайваню та Брунею. І це лише один приклад можливого регіонального, а згодом — глобального конфлікту за участі Китаю. Інший напрям загроз — екологічний. На відміну від

¹²² Mozaffari, M. Can a Declined Civilization be Reconstructed? : Islamic 'Civilisation' or 'Civilised' Islam? The Zen of International Relations: IP Theory from East to West. ed. / S. Chan; P. G. Mandaville. London : Palgrave Macmillan, 2001. p. 129—156.

¹²³ World Development Indicators 2014. The World Bank. p. 85 [Електронний ресурс]. — Режим доступу <http://data.worldbank.org/sites/default/files/wdi-2014-book.pdf>

¹²⁴ World's 500 Largest Corporations In 2013: The Chinese Are Rising. [Електронний ресурс]. — Режим доступу <http://www.forbes.com/sites/panosmourdoukoutas/2013/07/17/worlds-500-largest-corporations-in-2013-the-chinese-are-rising/>

західних країн Китай лише нещодавно почав приділяти увагу політиці збереження довкілля. Зростання викидів вуглецю відбувається значно вищими темпами ніж в інших регіонах світу (табл. 2.3). Зростання промислового виробництва, зокрема і експортно-орієнтованого, позначилось значними обсягами забруднень, які вже зараз спричиняють проблеми транскордонного масштабу. Таким чином, приховані екологічні витрати заходу (перенос виробництв ТНК) знов повертаються на порядок денний, і очевидно, потребуватимуть суттєвих заходів щодо контролю і фінансування.

«Проблема Африки». Більшість дослідників не виділяє сучасну Африканську цивілізацію серед світових, і навіть С. Хантінгтон робить це з певною долею умовності. Одним з пояснень такому стану речей є тривала колонізація, що знищила і трансформувала для решти світу етнічну та культурну самобутність країн континенту. На сьогодні він значною мірою асоціюється зі злиднями, голодом, небезпечними хворобами, збройними конфліктами, нестачею води, корупцією та архаїчною економікою, а у фізико-географічному відношенні — з джунглями, пустелею, важкими кліматичними умовами. До позитивних стереотипів можна віднести виробництво кави, спортивні досягнення, туризм (сафарі), і, безумовно, численні програми міжнародної допомоги, корисність яких часто є предметом суперечок. Ця картина, нажаль, до певної міри відповідає реальності, оскільки колоніалізм залишив по собі вкрай слабку і залежну економічну систему та приховані етнічні суперечки вздовж штучних кордонів. Не зважаючи на значну диференціацію показників розвитку та обсягів інвестицій, поступове економічне зростання, подолання технологічної та інформаційної відсталості, країни цієї групи в цілому залишаються на найнижчих сходинках світових рейтингів. Це підтверджує низька частка у світовому ВВП (табл. 2.1), а також — експорті та імпорті, що становили, за оцінкою ЮНКТАД, в період 90-х рр. біля 2 % (з урахуванням країн Північної Африки)¹²⁵. Зважаючи на понад 10 % у світовому населенні та високі темпи демографічного зростання, Африка і надалі залишатиметься джерелом дестабілізації та глобальних проблем людства, у створення яких і зараз робить чи не найбільший внесок (ВІЛ/СНІД, голод, нестача

¹²⁵ Economic development in Africa: performance, prospects and policy issues. United Nations Conference on Trade and Development. New York and Geneva, 2001 [Електронний ресурс]. — Режим доступу <http://unctad.org/en/docs/pogdsaficad1.en.pdf>

2.2. Типи зв'язків у соціально-економічному просторі та його трансформація

Формування зв'язків, які з більшою чи меншою мірою достовірності можна назвати глобальними, помітне ще до початку нової ери, в руслі торгівельних та військово-політичних відносин давніх цивілізацій. Так, наприклад, після експансії Олександра Македонського були закладені інтенсивні торгівельні маршрути між давньогрецькими та східними територіями, що згодом змінились потужними зв'язками Римської імперії з Китаєм та Індією тощо. Починаючи з XV—XVI ст. нашої ери — періоду становлення Західноєвропейської цивілізації та колоніальної експансії, ступінь зв'язаності на глобальному рівні стрімко зростав. На сьогодні території, що продовжують відносно ізольоване існування, становлять незначний відсоток і належать до найменш розвинених країн світу, а спектр напрямів взаємодії значно розширився.

Складнішою стала і власне система міжнародних відносин, активними дійовими особами (акторами) якої стали транснаціональні корпорації, урядові та неурядові міжнародні організації і навіть окремі персоналії (рис. 2.1).

З огляду на викладене, розглянемо декілька аспектів глобальної зв'язності: якісний та кількісний вимір структуризації, особливості рушійних сил та суб'єктів, а також розподілу впливів.

У загальному вигляді зв'язок, за своєю суттю, є спрямованим у тому чи іншому напрямі потоком речовини, енергії, інформації. У вужчому, суспільному розумінні, якісний вимір зв'язків безпосередньо відображений структуризацією світового соціально-економічного простору. Базовим в цій площині можна вважати світ-системний підхід І. Валерстайна, який виділяє центр, напівпериферію та периферію з відповідним розподілом функцій та змісту потоків — фінансових, ресурсних, транспортних. До останнього часу роль ядра належала (і належить) найбільш розвиненим країнами, що асоціюються з країнами Західної Європи (ЄС), Північної Америки (Канада та США) та Азійсько-Тихоокеанського регіону (Японія). Саме на ці країни припадає лівова частка світового ВВП, зовнішньої торгівлі, інвестицій тощо.

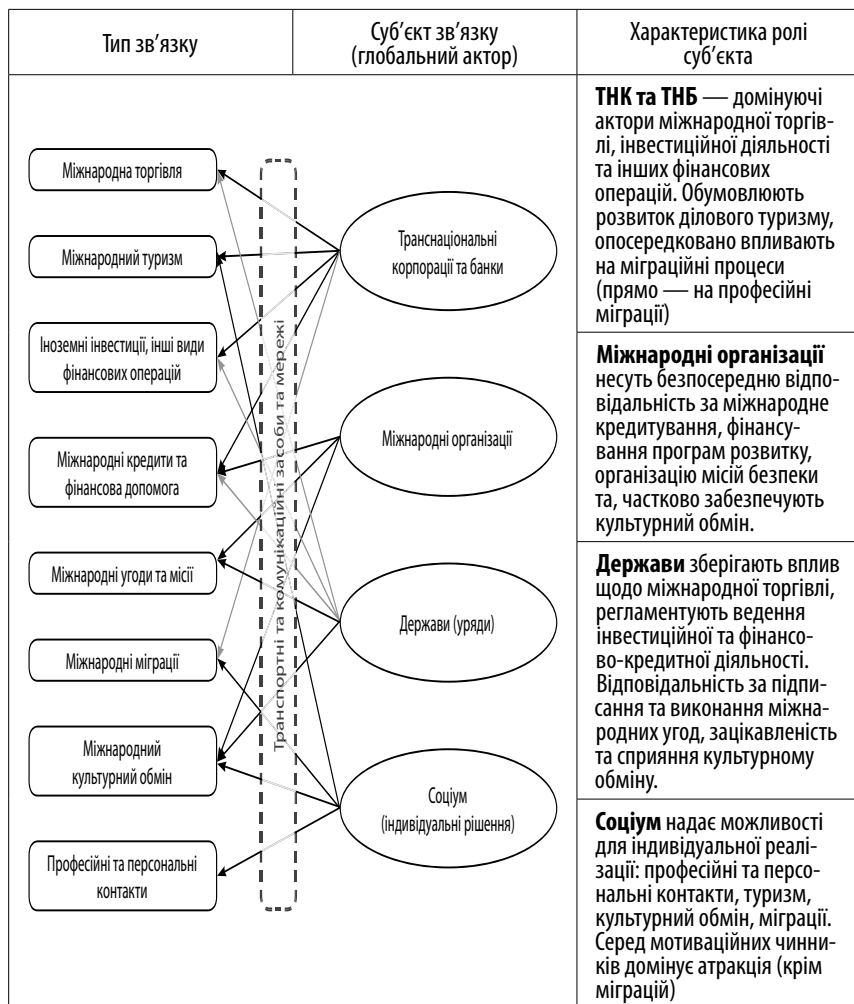

Рис. 2.1. Типи та основні суб'єкти глобальних зв'язків

У класифікаціях міжнародних організацій можна зустріти і спрощену центр-периферійну модель «Північ-Південь» (багаті-бідні). Водночас, однією з виражених тенденцій є поступовий перерозподіл частки країн «ядра» та «периферії». До певного періоду спрощена схема розподілу глобальних потоків, частково обумовлена спадком колоніального періоду, виглядала таким чином (табл. 2.4).

Таблиця 2.4.

Особливості зовнішніх впливів країн різного типу розвитку¹²⁸

Тип країн	Особливості зовнішніх впливів
Країни «ядра»	Фінансово-інвестиційні потоки, високо- і середньотехнологічні товари, послуги, практика управління, допомога розвитку, технології середньої та нижньої ланки
Країни «напівпериферії»	Експорт природних ресурсів, середньо- та низько технологічних товарів, кваліфікована та низько кваліфікована робоча сила
Країни «периферії»	Експорт природних ресурсів, окремі групи товарів в рамках технологічного циклу ТНК, низько кваліфікована робоча сила, «екзотичні» товари та послуги

Однак згодом посилення транснаціоналізації, зростання економічної та політичної потужностей багатьох країн напівпериферії призвело до відчутного ускладнення вихідної схеми. Винос виробництв у країни, що розвиваються, у певних випадках зумовив розширення локальних ринків, збільшення доходів населення, зростання інвестиційної привабливості окремих територій та галузей, не лише виробництва, а й сфери послуг. Якщо такі процеси поєднувались з більш-менш ефективною політикою національних урядів, відбувалась значна реструктуризація принципів участі країни в міжнародному поділі праці, що супроводжувалась стрімкими темпами зростання ВВП, обсягів зовнішньої торгівлі (так звані «економічні дива»). На сьогодні спостерігається не лише збільшення обсягів зовнішньоекономічної діяльності

¹²⁸ Складено автором.

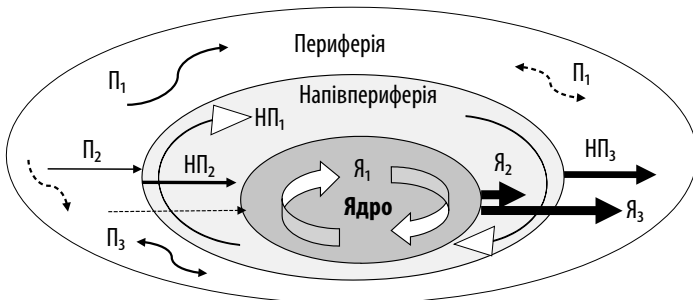

Рис. 2.2. Глобальна зв'язаність: центрально-периферійні диспропорції

макрорегіонів, що традиційно вважались «відсталими», а й їх залучення до «вищих» ланок зовнішньої торгівлі, ведення активної інвестиційної політики за межами власних кордонів, а також часткову відмову від «західних» політик та практик управління. Найбільш показовим прикладом тут є Китай, динамічне зростання якого вже понад 10 років вражає експертів та приваблює інвесторів, а також низка інших країн Азійсько-Тихоокеанського регіону. Але інтенсивність та якісний зміст глобальної зв'язаності й досі суттєво різняться відповідно до центр-периферійної системи відносин (рис. 2.2).

Індексами Y_n на рис. 2.2 позначені зв'язки країн «ядра», внутрішні (Y_1) та вихідні, спрямовані в країни напівпериферії (Y_2) та периферії (Y_3). Очевидно, що у вартісному вимірі (щодо зовнішньоекономічної діяльності йдеться про долар США, current US\$) та за кількістю трансакцій, транспортних переміщень тощо ці потоки є домінуючими і «високотехнологічними», включаючи, водночас і «спекулятивний» капітал. Менш потужними, але вагомими та динамічно зростаючими є зв'язки країн напівпериферії, проіндексовані НПп за схожим принципом. Країни периферії (P_n) в більшості випадків залишаються суб'єктами міжнародних відносин. Водночас наявна тенденція до зростання їх зв'язаності з країнами напівпериферії, особливо азійськими (в першу чергу з Китаєм).

Цікавим питанням є також специфіка локалізації різних типів зв'язків, яка проявляється на рівні регіонів та міст. Саме міста поступово стають «точками» концентрації глобальної економіки та геополітичної сили, отримавши відповідну назву глобальних міст. На даний час приблизно половина світового населення мешкає в містах, виробляючи понад 80 % глобального ВВП. І лише 600 міських центрів, з 1/5 світового населення виробляють 60 % світового ВВП. До 2025 р. очікується зростання міського населення до 70 %.

Незважаючи на те, що міста стають «глобальними архіпелагами» світу, вирізняючись в поляризованому соціально-економічному просторі країн та регіонів, їх якісні та кількісні виміри досі істотно відрізняються за вже відомою лінією «розлому» (центр—периферія, багаті—бідні, Північ—Південь). Так само різною є параметризація міського розвитку в країнах центру та периферії за різними рейтингами глобальних міст. Водночас, експерти прогнозують поступове збільшення присутності та обсягів діяльності міст з країн «Півдня», що очевидно

індексом впливу, що пропонується розраховувати як суму стандартизованих показників (табл. 2.7).

Таблиця 2.7.

Індекс впливу: параметризація¹⁴⁶

Назва показника	Індексація	Розрахунок індексу впливу
Площа країни, км ²	S	$I_v = S_{\text{станд}} + P_{\text{станд}} + GDP_{\text{станд}} + D_{\text{станд}} + E_{\text{станд}} + FDI_{\text{станд}} + F_{\text{станд}} + M_{\text{норм}}$ <p>Стандартизація:</p> $\tilde{x}_{ij} = \frac{x_{ij} - m_j}{s_j}$ <p>Де x_{ij} — значення показника у стовпчику m_j — середні значення</p> $\bar{x}_i = \frac{1}{I} \sum_{i=1}^I x_i$ <p>s_j — середньоквадратичні відхилення</p> $s^2 = \frac{1}{I-1} \sum_{i=1}^I (x_i - \bar{x})^2$
Кількість населення, осіб	P	
ВВП, дол. США	GDP	
Щільність ВВП, дол. США на км ²	D	
Експорт товарів та послуг за певний рік, дол. США	E	
Вихідні іноземні інвестиції, дол. США	FDI	
Загальні активи ТНК з топ-500 для яких країна є базовою, дол. США	F	
Витрати на оборону, дол. США	M	

Враховуючи складність та різноманіття зв'язків наведений перелік може і має бути предметом тривалих дискусій, оскільки такі аспекти, як інфраструктурний, соціокультурний, на перший погляд майже не виражені. У якості аргументів на користь обраного підходу відзначимо наявність суттєвої кореляції між ними та тими, що так чи інакше відображають здавалося б невраховані аспекти. Так, наприклад, кількість користувачів Інтернет залежить, переважно, від двох чинників — кількість населення країни та власне доступність технології (що залежить від рівня економічного розвитку) і, лише в окремих випадках (Північна Корея, країни, з домінуванням радикальних ісламських течій),

¹⁴⁶ Розроблено автором.

лімітується політичними та релігійними чинниками. Коефіцієнт парної рангової кореляції Пірсона для ВВП та частки користувачів Інтернет у населенні країни складає в різні роки близько 0,6, що є свідченням кореляції середнього рівня. Подібною є ситуація з виїзним туризмом (доходи і кількість населення), транспортом та мобільним зв'язком, до певної міри — з професійними та навіть культурними контактами, що так чи інакше обумовлені станом економіки, інвестиційними проєктами. Отже, наведена вибірка показників може вважатись репрезентативною. Крім того, оскільки площа є чинником не лише реального, а потенційного впливу країни, введено показник щільності ВВП, що ідентифікує ефективність використання території.

За результатами обчислень країни можуть бути згруповані за такими категоріями: глобальні та макрорегіональні лідери, країни з помірним ступенем впливу, нейтральні країни, країни — акцептори впливу. Індекси двадцяти найвпливовіших країн світу представлені на рис. 2.9. Топ-20 включає всі країни «Великої сімки» та 15 країн «Великої двадцятки» (але решта країн «двадцятки», що не увійшли у топ-20, також посідають верхні позиції рейтингу: Саудівська Аравія — 21, Туреччина — 26, Аргентина — 30, ПАР — 42 місце серед 130 країн світу). Крім того, виявлено суттєву кореляцію між запропонованим Індексом впливу та Індексом національної сили, що становить 0,7 (Пірсон).

Індекс впливу країн Європи значно зростає при розгляді ЄС, як спільного ринку (рис. 2.10). На рисунку представлений топ-20, розрахований для сценарію максимальної інтеграції ЄС-28, хоча, очевидно, що переваги об'єднання зусиль у глобальній конкурентній боротьбі країни ЄС отримують вже зараз. Інформація по всім країнам світу представлена на рис. 1¹⁴⁷. Високі позиції щодо впливовості Китаю, Росії, Бразилії, Мексики, Індії, інших країн напівпериферії можуть бути втрачені у разі уповільнення економічного зростання.

Передумовами ж для його виникнення є не лише ризик економічних криз та військових конфліктів, а й необхідність витрат на підвищення стандартів життя та зменшення поляризації всередині країни. Йдеться про витрати на освіту, охорону здоров'я, інфраструктуру, підвищення заробітної плати, стимулювання розвитку окремих регіонів тощо. На даний час за цими параметрами спостерігаються суттєві

¹⁴⁷ Тут і далі римськими цифрами позначена нумерація малюнків у кольоровій вклейці.

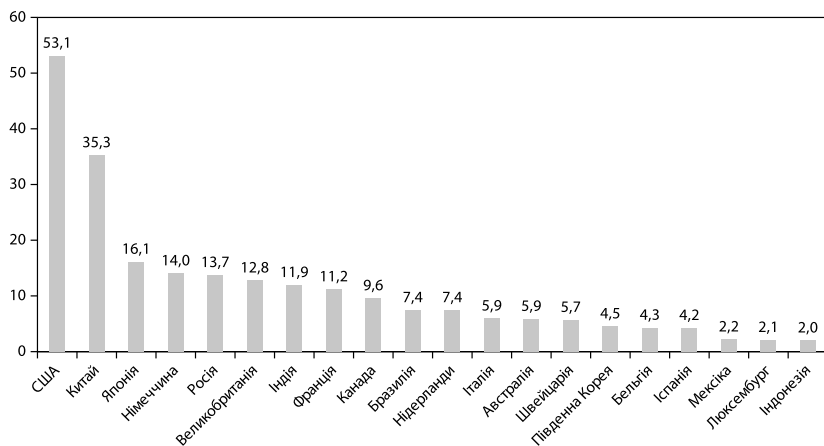

Рис. 2.9. Індекс впливу, топ-20
(розраховано за даними Світового банку, 2012 р.)

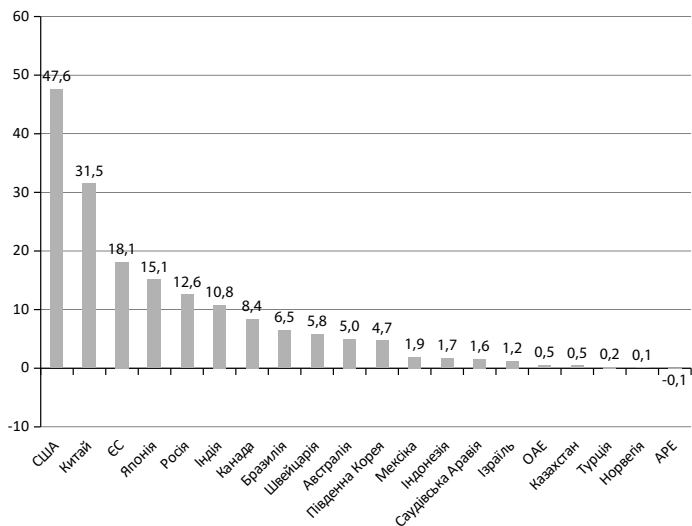

Рис. 2.10. Індекс впливу, топ-20 для ЄС-28
(розраховано за даними Світового банку, 2012 р.)

відміни, порівняно з «ядром» або «Північчю» (наприклад, індекс Джині, індекс людського розвитку, індекс ефективності логістики щодо торгівлі і пов'язаної з транспортом інфраструктури тощо).

У підсумках зазначимо, що сформована протягом століть диференціація світового соціально-економічного простору залишається актуальною і нині, хоча існують тенденції до розширення числа країн-лідерів та зменшення градієнтів у розвитку певних груп країн. Саме особливості такої диференціації визначають структуру, інтенсивність, зміст, спрямування зовнішніх зв'язків і потоків. Отже, політика просторового розвитку країни має враховувати як сучасний, так і прогнозований стан функціонування цієї глобальної мережі, динаміку геоекономічних ареалів та геополітичних впливів, а також актуальні підходи й практики управління, адаптовані у відповідності до національних вимог.

креативності та усвідомлення високого ступеня глобальної взаємозалежності, існування широкого спектру прямих та опосередкованих ефектів при реалізації планів та програм. В епоху глобалізації територія (територіальний капітал) залишається стратегічним ресурсом розвитку і, за відсутності ефективної політики на національному та місцевому рівнях, швидко потрапляє в поле впливу інших акторів.

Незважаючи на суперечливість процесів глобалізації підкреслимо декілька тез. Перша з них — глобалізація неминуче торкнеться будь-якої країни чи регіону, якщо тільки вони не перебуватимуть у повній ізоляції від зовнішнього світу. Друга — країна, що є пасивною у підготовці відповідей на зовнішні виклики, не веде активну геоекономічну політику швидше за все стане об'єктом глобалізації, з не вигідними умовами інтеграції у глобальні відтворювальні цикли. Третя — країна зацікавлена у наявності в своїх межах принаймні одного чи декількох глобальних міст, оскільки це сприятиме залученню капіталу і технологій, а також поширенню власного впливу на зовні. Зазначимо, що штаб-квартири 500 найбільших ТНК зосереджені в містах лише 23 країн світу. Четверта — необхідністю є зважена та збалансована внутрішня політика, і щодо розвитку окремих секторів і територій, і щодо управління в цілому.

Реакція на глобальні виклики має стати невід'ємною частиною планування на всіх рівнях. Наразі можна говорити про те, що у політиці просторового розвитку країн-членів ЄС, інших розвинених країн, вона вже знаходить відображення. Крім того, серед напрямів діяльності багатьох органів державної влади є міжнародні програми, спрямовані на надання фінансової і консультативної допомоги в країнах, що розвиваються.

3.2. Реакція міського простору на вплив глобалізаційних процесів

Роль і значення міст в контексті глобалізаційних зрушень надзвичайно цікаві. Історично міста є генераторами і ретрансляторами глобальних змін, «опорним каркасом» світової економіки від її зародження. Це центри світової системи І. Валерстайна і Ф. Броделя, «потужні прискорювачі, здатні адаптуватися до змін, і в свою чергу, стимулювати їх». Це сучасні глобальні міста, вершини світового геополітичного та

геоекономічного ландшафту. Це десятки інших міст, які тільки наближаються до верхніх сходів ієрархії. У той же час, місто є і першим реципієнтом глобальних змін, з усіма загрозами та перевагами. Враховуючи суспільну значимість міста, як поширеного середовища проживання (з 2007 р. більше половини світового населення проживає в містах, у тому числі, станом на 2012 р., в міських агломераціях з чисельністю понад 1 млн осіб проживає 21,3 % світового населення) і потенційну проблемність такої інтенсивної урбанізації, актуальність досліджень у цій сфері безсумнівна. Яким чином простір міста реагує на зміни, викликані процесами глобалізації? Зупинимось на ключових параметрах подальшого аналізу, а саме: розумінні понять «простір» і «міський простір», розумінні ролі національного та регіонального середовища у розвитку міст, їх міжнародних функцій, визначенні основних викликів глобалізації.

Як зазначалось вище, простір є базовою загальнонауковою категорією, стратегічно важливою для географічних досліджень, в рамках яких і викристалізувався концепт геопростору. Залишаючись осторонь від дискусій щодо визначення власне міста, вважаємо поняття геопростору цілком прийнятним і для його частини — міського простору, з додатковим урахуванням акцентів урбанізації, її соціальної проєкції, яка останнім часом виходить на перший план. Однією з важливих складових дослідження будь-яких просторових одиниць є визначення їх взаєморозташування в загальній ієрархії. У цьому контексті **слід підкреслити кілька особливостей**. В першу чергу це розуміння того, що міста, займаючи, центральне положення по відношенню до решти території країни або регіону одночасно не можуть бути позбавлені впливу зв'язків з периферією. Друга особливість позначена тим, що міста, міське середовище в межах країни чи регіону також певним чином диференційовані. Столиця, обласні центри, промислові центри, курортні міста відрізняються за багатьма параметрами, від населення до набору функцій, від історичних особливостей до економічних показників, від геоекономіки до природних умов. Різною є їх «включеність» у глобальну економіку (або «виключеність» з неї — наприклад, доля численних монофункціональних міст колишнього СРСР). Третій значущий аспект — наявність центрально-периферійного розподілу в межах самого міста. Розподілу, сформованого в ході історичного розвитку, але істотно трансформованого в нових умовах. Тут можуть бути позначені і

швидкість змін, і безумовна активність і вразливість центру в процесах їх сприйняття і поширення, і формування поліцентричної структури. Нарешті, по П. Бурдьє, «в ієрархізованому суспільстві не може бути простору, який би також не був ієрархізованим та не відображав би соціальних дистанцій в більш-менш змінених або замаскованих формах». Ці міркування приводять нас до висновку про унікальність міського середовища, дослідження змін або реакції якого має починатися з усвідомлення всіх рівнів та зв'язків взаємодії та охоплювати сукупність внутрішньосистемних особливостей і ресурсів. Сприйняття урбанізованої території як «складної адаптивної системи» представляється перспективним для «розуміння відмінностей пов'язаних з адаптивністю до соціально-економічних (та інших) проблем». Дійсно, чи буде однаковою реакція Києва і Берліна, Відня та Софії, Тунісу і Стокгольма? Різною є ступінь залучення в світ-економіку, культура і ментальність населення, стан природного середовища, в підсумку, багатшаровий зріз геопростору буде різним у кожному випадку. Отже, мова йде про різні масштаби і тренди, які, в сукупності з потенціалом території, позначають і широкий спектр процесів, що відбуваються в міському середовищі, ступінь антропогенного навантаження, наслідки. Очевидно, нестандартними мають бути й управлінські рішення.

Щодо аналізу міського середовища важливим є також розмежування наслідків урбанізації та глобалізації, аналіз специфіки наслідків глобалізації в містах. Причини зростання міст, уклад міського життя, якість міського середовища однаково тісно пов'язані з двома цими процесами, а відповідно і на практиці далеко не завжди можуть бути розрізнені.

Звертаючись до одного з класичних визначень урбанізації, розуміємо її як «соціально-економічний процес, що виражається в зростанні міських поселень, концентрації населення в них і особливо у великих містах, у поширенні міського способу життя на всю мережу поселень і є відображенням глибоких структурних зрушень в економіці і соціальному житті, що відбуваються в сучасний період»¹⁷⁸. Існує ще цілий ряд визначень процесу урбанізації, що, однак, ні на крок не наближає до виділення «урбо» глобалізації в «чистому вигляді». Швидше навпаки — нові формулювання лише зближують ці процеси в певному

¹⁷⁸ Махрова А. Г. Урбанизация. Социально-экономическая география: понятия и термины : словарь-справочник / отв. ред. А. П. Горкин. — Смоленск : Ойкумена, 2013. — С. 230.

аспекті. Компромісним, на наш погляд, може бути бачення глобалізації як зовнішньої, по відношенню до урбанізації, діючої сили, вплив якої, однак набагато ширше, і, власне визначає причини, зміст та напрями «структурних зрушень в економіці і соціальному житті» (рис. 3.1).

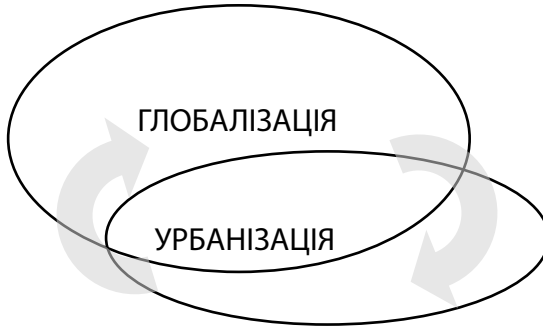

Рис. 3.1. Глобалізація і урбанізація: співвідношення понять.

У той же час зазначимо, що посилюючи атрактивність, ризикованість і динаміку життя в містах глобалізація є не єдиною причиною їх зростання, змін поселенської мережі, детальний аналіз яких слід пов'язувати з процесом урбанізації. Специфіка тенденцій з якими зазвичай асоціюється вплив глобалізації полягає насамперед в складності причинно-наслідкових зв'язків і перешкоджає чіткій диференціації змін у соціальній, економічній, політичній сфері і т. д. Наприклад, безпосереднім результатом застосування технологій є економічний ефект, при цьому більш-менш об'єктивно оцінити наслідки технологічних змін, виражені в соціальних установках, генетиці, послуги екосистем, а також потенційні економічні «бумеранги» практично неможливо.

Відзначимо темпи економічного зростання глобальних міст. Так, ВВП Токіо і Нью-Йорку, найбільших з 1950 р. за чисельністю населення агломерацій, становив у 2008 р. відповідно 1479 і 1406 млрд дол. США, що приблизно відповідає ВВП Іспанії і перевищує ВВП Канади, Австралії, Польщі в тому ж році. Щодо прогнозів, можна порівняти розроблені, з різницею в кілька років, прогнози консалтингової компанії Pricewaterhouse Coopers¹⁷⁹, табл. 3.4.

¹⁷⁹ Economic Outlook November 2009. Pricewaterhouse Coopers. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.pwc.com/en_GX/gx/psrc/pdf/ukeo_largest_city_economies_in_the_world_sectioniii.pdf

Таблиця 3.4.

**Десять найбагатших міст (агломерацій),
прогноз на 2020 та 2025 рр.¹⁸⁰**

Ранг	Найбагатші міста, ВВП, 2020 р. ¹⁸¹	Млрд дол. США	Найбагатші міста, ВВП, 2025 р. ¹⁸²	Млрд дол. США
1	Токіо	1602	Токіо	1981
2	Нью-Йорк	1561	Нью-Йорк	1915
3	Лос-Анджелес	886	Лос-Анджелес	1036
4	Лондон	708	Чикаго	817
5	Чикаго	645	Лондон	821
6	Париж	611	Париж	741
7	Мехіко	608	Осака-Кобе	500
8	Філадельфія	440	Мехіко	745
9	Осака-Кобе	430	Філадельфія	518
10	Вашингтон	426	Сан-Паулу	782

Очевидно, що розбіжності несуттєві, хоча сам рейтинг, при розгляді всіх 150 позицій, виглядає дещо парадоксально. Так, незвичним виглядає прогноз присутності серед глобальних міст в 2025 р. Кабула, Найробі, Адіс-Абеби відокремлених від Кельн-Боннської агломерації лише кількома позиціями (138 місце). Це є своєрідним прогнозом потенційних геоекономічних зрушень, але змушує сумніватися в достовірності самого прогнозу.

Цілком природно, що такі показники розвитку міст підкреслюють їх ключове значення у просторовій структурі економіки. Відповідно до міркувань П. Тейлора¹⁸³, який, в свою чергу, розширив концепцію Р. Фрідмана¹⁸⁴, сучасні міста є «базовими точками капіталу», а результуючі зв'язки між ними «утворюють складну просторову ієрархію, сформовану з урахуванням таких характеристик міст як (послідовно):

¹⁸⁰ Складено автором.

¹⁸¹ The 150 richest cities in the world by GDP in 2020. City Mayors Statistics. [Електронний ресурс] — Режим доступу <http://www.citymayors.com/statistics/richest-cities-2020.html>

¹⁸² Which are the largest city economies in the world and how might this change by 2025? <http://pwc.blogs.com/files/global-city-gdp-rankings-2008—2025.pdf>

¹⁸³ Taylor, P. J. 2003. World city network: A global urban analysis. New York: Routledge Taylor and Francis Group. — 253 p.

¹⁸⁴ Friedman, R. 1986. The world city hypothesis. Development and Change 17. — P. 69—83.

фінансовий центр, корпоративні штаб-квартири, міжнародні організації, бізнес послуги, виробництво, транспортування, чисельність населення».

Інтерес становлять різноманітні рейтинги міст, а також методологія подібних досліджень. Йдеться про визначення глобальності та впливовості, комфортності та збалансованості. Серед найбільш відомих можна назвати рейтинг найкращих міст та міст найбільш сприятливих для проживання (Intelligence Unit)¹⁸⁵, рейтинг найбільш шанованих міст (The Reputation Institute)¹⁸⁶, рейтинг глобальних міст (А. Т. Kearney)¹⁸⁷, рейтинг «альфа-бета-гамма» міст (Globalization and World Cities research Network)¹⁸⁸. В цілому, щодо визначення глобальності найпоширенішими є критерії масштабу економічної діяльності, локалізації глобального бізнесу та зв'язків.

Наприклад, у рейтингу глобальних міст (А. Т. Kearney) основними категоріями оцінки є: бізнес-активність; людський капітал; інформаційний обмін; культурний досвід, політична інтегрованість. Жодне українське місто в цей рейтинг не потрапило.

Існує також декілька підходів до виділення міст за впливовістю, до певної міри подібних за назвами груп — «Альфа», «Бета», «Гамма». Зіставити підходи можна за даними табл. 3.5.

Зауважимо, що на даний час базова класифікація другого підходу розширена і щодо «бета» та «гамма» міст. За обома підходами міста, віднесені до категорій «альфа» та «бета» є достатньо подібними переліками. Найбільш впливовими залишались Лондон та Нью-Йорк. Так само, за версією Forbes, у 2014 р. найбільш впливовими містами були визнані Лондон, Нью-Йорк, Париж, Сінгапур, Токіо¹⁸⁹. Оцінювались

¹⁸⁵ Best cities ranking and report. The Economist Intelligence Unit [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://pages.eiu.com/rs/eiu2/images/EIU_BestCities.pdf

¹⁸⁶ The Cities With The Best Reputations. The Reputation Institute. [Електронний ресурс] — Режим доступу <http://www.forbes.com/pictures/mkl45hjgh/the-cities-with-the-best-reputations/>

¹⁸⁷ 2014 Global Cities Index and Emerging Cities Outlook. AT Kearney. [Електронний ресурс] — Режим доступу <http://www.atkearney.com/documents/10192/4461492/Global+Cities+Present+and+Future-GCI+2014.pdf/3628fd7d-70be-41bf-99d6—4c8eaf984cd5>

¹⁸⁸ Mapping Connectedness of Global Cities: α , β and γ tiers. Globalization and World Cities Research Network [Електронний ресурс] — Режим доступу <http://www.lboro.ac.uk/gawc/>

¹⁸⁹ K o t k i n, J. 2014. The World's Most Influential Cities. [Електронний ресурс] — Режим доступу <http://www.forbes.com/pictures/edgl45ghmd/no-1-london/>

такі показники як обсяг залучених ПІІ, концентрація корпоративних штаб-квартир, кількість бізнес-сфер з домінуванням, повітряна зв'язність, впливовість виробників послуг, фінансові послуги, технології та расове різноманіття. Слід зазначити, що опосередкованими індикаторами глобальності можуть бути «штаб-квартири» відомих спортивних клубів («Манчестер Юнайтед», «Рома»), творчих колективів («Мулен Руж»), фестивалів та виставок (Канни), економічних форумів (Давос), наявність сакральних пам'яток (Ієрусалим, Мекка, Рим) тощо.

Таблиця 3.5.

Міста: класифікація за рівнем світового значення¹⁹⁰

Методологія: підхід П. Холла ¹⁹¹	Методологія: підхід Тейлора ¹⁹²
Альфа-міста: комунікаційно-сервісні центри світового значення, ареал «обслуговування» до 20 млн. осіб	Альфа-міста (чотири підгрупи): Альфа++, найбільш інтегровані в глобальну мережу. Альфа+, інші міста з високим ступенем інтеграції. Альфа та Альфа-, дуже важливі світові міста, що пов'язують основні економічні регіони та держави у світову економіку.
Бета-міста: міста-шлюзи, ареал «обслуговування» від 10 до 20 млн осіб населення. Субконтинентальне значення.	Бета-міста: важливі світові міста, що пов'язують власний регіон чи місто зі світовою економікою
Гамма-міста: периферійні столиці, ареал «обслуговування» близько 5 млн осіб населення. Регіональні центри комунікації.	Гамма-міста: світові міста, що пов'язують менші регіони або держави, або інші важливі світові міста, глобальні функції поза сферою провідного виробництва послуг
Дельта-міста: міста з незначним ареалом «обслуговування». Адміністративні центри. Підгрупи: — з яскраво вираженою тенденцією. — із середньо вираженою тенденцією. — із мінімально вираженою тенденцією.	Міста з достатньою кількістю послуг: не світові міста, що мають водночас достатньо послуг, щоб не бути повністю залежними від світових міст

¹⁹⁰ Складено автором.

¹⁹¹ Sir Peter Hall, *The World's Urban System: A European Perspective*. Global Urban Development Volume 1 Issue 1 May 2005. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.globalurban.org/Issue1PIMag05/Hall%20PDF.pdf>

¹⁹² Taylor, P. J. 2003. *World city network: A global urban analysis*. New York: Routledge Taylor and Francis Group. — 253 p.

Стрімкі зміни в містах є одним з основних глобальних трендів, поряд із зростаючою роллю Азії, розвитком сфери послуг і технологій та екологічним імперативом¹⁹³. В чому ж власне полягають функції глобальних міст і які міста слід вважати глобальними? Що відбувається з національними містами у ході глобалізації?

У сучасному розумінні, з урахуванням внутрішнього та зовнішнього аспектів, місто є: зміненим середовищем проживання людини, місцем концентрації та перерозподілу економічних та соціальних благ, а також центром (вузлом просторового каркасу), що регулює різнорангові зв'язки певної території з іншими, в середині країни та за її межами. Міста поступово стають «точками» концентрації глобальної економіки та геополітичної сили. Якщо «міста, насамперед крупні, є одночасно і провідниками, і породженням розвитку цивілізації, виступаючи як своєрідний акумулюючий пристрій, що концентрує в собі потоки людей, матеріалів, інформації, енергії та трансформує їх в засоби подальшого росту суспільного виробництва»¹⁹⁴, то глобальні міста є «територіями, де множина глобалізаційних процесів набуває конкретних локалізованих форм»¹⁹⁵. Отже, глобальні міста стають своєрідним відображенням «територизації» глобального рівня. За різними поглядами глобальні міста є «вузлами світової мережі» та «місцем накладання культури та економіки»¹⁹⁶.

В глобальних містах відбувається значне ускладнення традиційних функцій та зміна (підвищення) якісних параметрів їх виконання. Рушійними силами і суб'єктами цього процесу є наддержавні утворення: ТНК, транснаціональні банки, міжнародні організації. Отже, йдеться про глобальне адміністрування, що згодом обумовлює багатократне примноження зв'язків та розширення інших функцій, господарських, комунікаційних. Зважаючи на зростаючу «мережевість»

¹⁹³ Global Cities Advisory Panel. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.globalcities.eu/why-global-cities.php>

¹⁹⁴ Б р о д е л ь Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV—XVIII вв. — В 3 т. — Т. I. — Структура повседневности: возможное и невозможное. / Ф. Бродель. — М.: Прогресс, 1986. — С. 509.

¹⁹⁵ S a s s e n, S., 2005. The Global City: introducing a Concept. [Електронний ресурс] — Режим доступу <http://www.saskiasassen.com/pdfs/publications/the-global-city-brown.pdf>

¹⁹⁶ C a b i g o n, J. V., Cities in Globalization. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.dlsu.edu.ph/research/journals/apssr/pdf/200612/science_3.pdf

суспільства (за концепцією М. Кастельса), що проявляється не лише в економічному вимірі чи наявності Інтернету, а й в багатьох соціальних аспектах, міста, успішно інтегровані у світову економіку стають вузлами, центрами, архіпелагами глобального ландшафту.

Простежити та обґрунтувати історичний момент становлення глобальних міст так само складно, як і початковий відлік процесів глобалізації, що є предметом багатьох дискусій. Міста з давніх часів відігравали стратегічну роль у суспільному розвитку, веденні міжнародної торгівлі, управлінні державою тощо. Ці функції, атрактивність, хоча і в трансформованому вигляді, зберігаються й досі. Але, питання новизни сучасного урбанізаційного дискурсу, з огляду на глобальні тренди, все ж є очевидним за такими напрямками: масштаби зв'язків, впливу, концентрації ресурсів в глобальних містах; загострення нерівності на всіх просторових рівнях, що приносить додаткові виклики для міст нижчих рангів; зростання соціальних, економічних, екологічних ризиків та конфліктів міського розвитку.

Кожна з наведених позицій містить чимало проблемних кіл. Це стосується потенціалу та доцільності набуття містом ознак і статусу глобального, співвідношення національної та транснаціональної міської мережі, субурбанізації, можливостей збалансованого розвитку великих та глобальних міст, занепаду малих та середніх міст, поляризації. Отже, при формуванні політики розвитку міських територій держава має забезпечувати продуману організацію всіх елементів просторового каркасу. Особливу увагу варто приділяти узгодженню полів взаємодії основних центрів, розмежуванню їх функцій, а також прагнути досягнення збалансованості розвитку кожного з них. Крім того, як і для регіонального розвитку в цілому, варто враховувати національну специфіку міста та місця, історичні аспекти їх еволюції. Так, досить легко провести паралелі між сучасним та середньовічним європейським містом, що за визначенням М. Вебера відрізнялось від решти території за ознаками «часткової політичної автономії, міської юрисдикції, формуванням гільдій, існуванням ринку та делімітацією міськими стінами»¹⁹⁷. Основні зміни в даному разі торкнулись назви «акторів»

¹⁹⁷ Weber M. 1976, *Wirtschaft und Gesellschaft*. Mohr, Tübingen. Max Weber im Kontext — Werke auf CD-ROM — Abschnitt: *Wirtschaft und Gesellschaft (1922*)* — pp. 736, 788—794 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.unilibrary.com/ebooks/Weber,%20Max%20-%20Wirtschaft%20und%20Gesellschaft.pdf>

та установ, а також ступеню відкритості й доступності міста, що й відкриває дискусію щодо балансу між «європейським» та «глобальним» містом, актуальну для Лондону, Франкфурту, Парижу тощо.

Серед **індикаторів глобалізації, що стосуються безпосередньо міського простору, пропонуємо такі:**

1. Прискорення темпів урбанізації, що відбувається одночасно з занепадом окремих регіонів та міст. Йдеться про поляризацію простору, виявлення депресивності окремих територій, гіпертрофований розвиток найбільших міст (особливо в країнах, що розвиваються).

2. Посилення соціально-економічної нерівності та ієрархізації міського населення. Гострота цих процесів варіюється залежно від типу країни, але фактори диференціації в просторі залишаються досить універсальними — дохід і професійна приналежність.

3. Інформаційна та комунікаційна «перенасиченість» міста. Інноваційна природа «центру» змушує місто стати зосередженням комунікацій — мобільний зв'язок, Інтернет, медіа, носії реклами, транспорт є частиною міського життя.

4. «Прихід» представництв глобального рівня. Тут мова може йти про цілий ряд організацій, в явній або прихованій формі мають вплив на глобальний простір — банки, корпорації, міжнародні організації і навіть приватні особи.

5. Зміни і, найчастіше, втрата естетики міського ландшафту. В умовах, коли міська влада з тих чи інших причин не контролює виконання норм і стандартів забудови, місто втрачає свій оригінальний вигляд і може ставати місцем реалізації сумнівних інвестиційних проектів.

6. Міграція і мобільність. Мультикультурність та поліетнічність середовища. Зменшення залежності між місцем проживання і роботи або навчання.

7. Зростання ризиків проживання в місті.

8. Прискорені темпи життя, зростання цінності індивідуального простору/часу.

9. Погіршення екологічної ситуації, проблеми збалансованості розвитку (що на даному етапі більше характерно для місько-

го простору країн, що розвиваються, включаючи цілий комплекс впливів — від скорочення площ зелених насаджень до низької якості питної води та повітря).

Власне проблема збалансованості міського розвитку потребує особливої уваги. На перший погляд зростання площі, населення, економічної та соціальної активності міст має неминуче призводити до стрімкого дисбалансу суспільно-природних систем. Водночас, огляд кількох рейтингів щодо міської збалансованості засвідчує вже знайому стійку кореляцію між цим показником та рівнем розвитку країни. Маючи можливості покращеного планування та інвестиційні ресурси, країни «Півночі» значно випереджають країни напівпериферії щодо міської екології. Найбільш прогресивні країни, в першу чергу Японія, запроваджують у практику так звані «розумні» або екологічні міста. Наприклад, відкрито інноваційне місто Фуджисава¹⁹⁸, що має функціонувати у найближчі 100 років. 30 % у ньому енергопостачання забезпечуватиметься з альтернативних джерел енергії, знижено екологічний слід, водоспоживання. Отже, високий технологічний розвиток, як складова глобалізації є не лише ризиком, а й основою для збалансованого розвитку.

Основні показники збалансованого або «зеленого» міста розглянемо на прикладі двох відомих міжнародних рейтингів: "City in motion"¹⁹⁹ та "Green City Index"²⁰⁰. Перший (CiM) є більш комплексним і охоплює показники у категоріях: державне управління, менеджмент, міське планування, технології, навколишнє середовище, міжнародна впливовість, соціальна зв'язаність, мобільність і транспорт, економіка. Для другого (GCI), що включає лише столичні міста, категоріями аналізу є: викиди CO₂, енергоспоживання, будівництво, транспорт, водокористування, землекористування та відходи, якість повітря, управління навколишнім середовищем. Обидва підходи можуть бути вдосконалені, з урахуванням, наприклад, питань збереження біологічного різноманіття, адаптації до змін клімату, культурного різноманіття та ландшафту.

¹⁹⁸ Японія: еко-місто Фуджисава. [Електронний ресурс] — Режим доступу <http://www.passivehouse.ua>

¹⁹⁹ Costa, R., etc. Which Are the World's "Smartest" Cities? [Електронний ресурс] — Режим доступу http://ieseinsight.com/doc.aspx?id=1582&ar=15&_ga=1.158213555.862228472.1417981262

²⁰⁰ European Green City Index. Assessing the environmental impact of Europe's major cities [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.siemens.com/entry/cc/en/greencityindex.htm>

У рейтингу CiM українські міста відсутні, у рейтингу GCI, Київ посів останнє місце серед європейських країн, що очевидно не дуже здивує знайому з проблемами розвитку міста аудиторію (табл. 3.6).

Таблиця 3.6.

Індекс «зеленого міста», вибірккові дані для європейських столиць²⁰¹

Місто (країна)	Ранг	Значення
Копенгаген (Данія)	1	87,31
Стокгольм (Швеція)	2	86,65
Осло (Норвегія)	3	83,98
Рим (Італія)	14	62,58
Рига (Латвія)	15	59,57
Варшава (Польща)	16	59,04
Бухарест (Румунія)	28	39,14
Софія (Болгарія)	29	36,15
Київ (Україна)	30	32,33

Констатуючи значний відрив інтегрального показника Києва від більшості європейських столиць, відзначимо, що місто посідає місце вище останнього лише в трьох категоріях з восьми. Проблеми сталого розвитку залишаються на порядку денному і для міських агломерацій розвинених країн. Так, у рейтингу найбільш значущих світових міст, Нью-Йорк, займаючи перше місце за інтегральним рангом, посів лише 17 місце в одному з часткових ранкінгів — щодо збалансованості розвитку²⁰².

В цілому ж глобальні або міжнародні функції міст не є обов'язковою ознакою руйнування та забруднення середовища. За умови реалізації політики збалансованого розвитку йдеться швидше про змінене, але раціонально та екологічно організоване середовище.

²⁰¹ European Green City Index. Assessing the environmental impact of Europe's major cities [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.siemens.com/entry/cc/en/greencityindex.htm>

²⁰² Ca b i g o n, J. V., Cities in Globalization. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.dlsu.edu.ph/research/journals/apssr/pdf/200612/science_3.pdf

3.3. Особливості розвитку сільської місцевості в умовах глобалізації

Зважаючи на сутність та зміст глобалізаційних процесів, очевидно, що їх вплив є невідворотним для будь-яких територій, хоча ступінь та особливості такого впливу будуть істотно різнитись. Чинників, що спричиняють відміни досить багато і в соціальній, і в економічній площині.

Сільська місцевість є одним з понять, що, окрім аграрного виробництва, звично ототожнюється з консерватизмом, збереженням традицій та ідентичності, специфічним ритмом та укладом життя, периферією. У документах СЕМАТ під сільською місцевістю розуміють «малозаселені території без великого за значенням міста», до того ж «сільська місцевість співвідноситься з певними формами ландшафтів та землекористування, де сільське господарство та природні території відіграють значну роль»²⁰³. Досить поширеним у вжитку країн ЄС, є визначення ОЕСР, що базується на щільності населення та відносить до сільських територій ті, де цей показник не перевищує 150 мешканців на км² (виключення зроблене для сільських комун Японії та Кореї, де щільність всього населення є значно вищою)²⁰⁴. Справедлива критика такого визначення апелює до численних випадків, коли сільські території не вкладаються у визначені параметри. Водночас, воно є достатньо зручним, зважаючи на доступність даних для оцінки (яка значно складніша при введенні додаткових параметрів). У Європейській хартії для сільських територій поняття «сільська місцевість» є ширшим і означає «внутрішню або узбережну ділянку місцевості, включно з невеликими містами та селами, де основна частина території використовується для сільського та лісового господарства, вирощування аквакультур та риболовства, економічної та культурної діяльності мешканців (ремесла, виробництво, послуги), не міської рекреації та

²⁰³ Spatial development glossary. European Conference of Ministers responsible for Spatial/Regional Planning (CEMAT) Territory and landscape. — 2. — 2007. 21. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://book.coe.int>

²⁰⁴ OECD Regional Typology. Directorate for Public Governance and Territorial Development. June 2011. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.oecd.org/gov/regionalpolicy/OECD_regional_typology_Nov2012.pdf

зон відпочинку (або природних заповідників), інших цілей, наприклад будівництва житла»²⁰⁵.

У соціально-економічній географії сільська місцевість визначається як «вся заселена територія країн та районів, що знаходиться поза міськими поселеннями, з її природними та перетвореними людиною (антропогенними) ландшафтами, населенням та населеними пунктами (які відносяться до категорії сільських)»²⁰⁶. В українському законодавстві сільська місцевість це «території, що знаходяться за межами міст і є переважно зонами сільськогосподарського виробництва та сільської забудови»²⁰⁷.

Можна виділити кілька основних ознак сільської місцевості — низька (порівняно з містом) щільність населення, спосіб ведення господарства, особливий тип забудови, особливий тип культурного ландшафту, з високою часткою природних або малозмінених природних територій. Тож, не дивно, що донедавна вплив глобалізації на життєдіяльність села був ледве помітним і не порівняним з динамічними змінами урбанізованих територій. Однак, інтенсивність глобальних викликів, з якими стикаються сільські території зростає, а наслідки успішної або програвшої реакції стають помітнішими. До того ж, ці наслідки відображаються у зміні структури землекористування та конфліктах в площині сталого розвитку. Дослідники виділяють принаймні чотири типи подібних моделей²⁰⁸:

1. Ефект переміщення. Виражений перенесенням аграрного виробництва з розвинених країн на інші території, часто в контексті діяльності великих аграрних холдингів. Таким чином відбувається відновлення екологічного балансу землекористування в межах багатьох країн ЄС (розширення територій природно-запо-

²⁰⁵ European Charter for Rural Areas. Council of Europe. March 1996. Doc. 7507. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewHTML.asp?FileID=7441&Language=EN>

²⁰⁶ Социально-экономическая география: понятия и термины: словарь-справочник / отв. ред. А. П. Горкин. — Смоленск: Ойкумена, 2013. — С. 225.

²⁰⁷ Закон України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1807—15>

²⁰⁸ L a m b i n E. F., M e y f r o i d t P. Global land use change, economic globalization, and the looming land scarcity. Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Sustainability science. March 1, 2011. Vol. 108, 9. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.pnas.org/content/108/9/3465.full.pdf+html>

відного фонду тощо). Втрати екосистем країн, що стають «донорами» подібного заміщення враховуються недостатньо.

2. Зворотній ефект. Пов'язаний з парадоксальною ситуацією, коли технологічне вдосконалення і підвищення ефективності аграрного виробництва, яке має сприяти скороченню площі земель в обробці, насправді, за рахунок високої дохідності призводить до збільшення орних земель (потенційні прибутки стимулюють освоєння нових територій).

3. Ефект каскаду. Позначає ланцюгову реакцію на подію, що здавалося б не мала спричинити деструктивний вплив. Як приклад наводиться зв'язок зростаючої популярності біопалива та знищення лісів (площі яких в країнах, що розвиваються, скорочуються задля вирощування сировини для біопалива).

4. Ефект грошових переказів. Йдеться про вплив особливого типу інвестицій — грошових переказів мігрантів. Вкладаючи кошти у нерухомість та землю поселень країни походження вони здійснюють істотний вплив на окремі місцевості. Йдеться про зміну в структурі зайнятості, розвиток не аграрних форм економічної діяльності (екотуризм тощо), а також локальні інновації — нові види культур, технологій ведення господарства та маркетингу.

Масштаб прояву зазначених ефектів, разом з іншими індикаторами глобалізації через проведення експортно-імпортних операцій на аграрному ринку, проникнення інформаційно-комунікаційних технологій, специфіку інвестиційної діяльності дозволяє зробити висновок про істотний (і зростаючий) ступінь залучення сільської місцевості у глобальну економіку та існування потужних корпоративних мереж перерозподілу аграрної продукції, права власності на землю.

Повертаючись до питання реакції на глобальні впливи, на нашу думку, варто говорити про три основні напрями змін:

1. Включення окремих місцевостей до глобального відтворювального циклу. Під цим розуміється прихід іноземного капіталу, використання землі та праці місцевих селян аграрними холдингами, національними та міжнародними, орієнтація на кон'юнктуру глобальних ринків, поліпшення інфраструктури та зміни виробничих технологій.

2. «Маргіналізація» сільських територій. Сюди слід віднести процеси депопуляції, безробіття та відтоку трудових ресурсів, скорочення соціальної інфраструктури, зникнення сіл, деградації культурного ландшафту.

3. «Релокалізація» або глокалізація сільських територій, що передбачає протидію уніфікації та концентрацію зусиль на збереженні та відтворенні локальних цінностей — культурної та природної спадщини. В цьому напрямі відбувається розвиток сільського та зеленого туризму, часто — органічного землеробства, відродження культурних звичаїв, реконструкції традиційного культурного ландшафту.

Опосередкований вплив глобалізації проявляється трансформацією сільської місцевості у ході субурбанізації, а також внаслідок поширення міського способу життя у селах, навіть відносно віддалених від міст. Розглянемо всі напрями детальніше.

Перший напрям передбачає **включення місцевості** (сільського населення, поселень, земель) **до циклу глобального виробництва** і є позитивною реакцією в умовах зростаючої конкуренції. Його наслідками стають вирішення проблеми сільського безробіття, зростання доходів населення, впровадження сучасних агротехнологій, поліпшення інфраструктури, підвищення доходів місцевих бюджетів. Але, навіть ці, сприятливі, впливи мають істотний рівень диференціації, що тісно корелює з рівнем соціально-економічного розвитку країн. Діяльність глобальних корпорацій в країнах, що розвиваються, не лише менш вигідна для локальних громад (порівняно з подібною активністю у розвинених країнах), а й пов'язана з прагматичними спробами зменшення витрат на людські ресурси та інфраструктуру. Іntenсифікація аграрного виробництва агрохолдингами часто спричиняє виснаження ґрунтів, забруднення інших компонентів природного середовища. Йдеться про вирощування монокультур (зокрема і для виробництва біопалива), надмірне внесення мінеральних добрив, скиди стічних вод. В економічній площині зростають ризики функціонування фермерських господарств, впливу глобального попиту, зайнятості окремих верств населення. Заміщуються і втрачаються локальні культурні цінності. Специфіка включення сільської місцевості до глобальної економіки може бути різною та залежить від національних та місцевих стратегій, що застосовуються в цій площині. Зрозуміло, що і

надалі отримання прибутків в аграрному секторі все більше визначатиметься глобальною конкурентоспроможністю виробництв та місцевостей. Вагомості набуватиме саме якість виробництва (технології та якість середовища, людських ресурсів, якість менеджменту). Певні висновки можна зробити на основі аналізу табл. 3.7.

Таблиця 3.7.

30 найбільших країн-експортерів аграрної продукції та окремі показники, пов'язані з агровиробництвом, 2011 р.²⁰⁹

Країна	Експорт, млн дол. США	% у світовому експорті	Орні землі, тис. км ²	Експорт, тис. дол. США на км ² о/з	С/х землі, тис. км ²	Експорт, тис. дол. США на км ² С/х/з	Добрива, кг/га	Сільське населення, тис. осіб	Експорт, тис. дол. США на особу
США	139891	10,65	1602	87	4113	34,02	129,35	59387,6	2,36
Нідерланди	89330	6,80	11	8570	19	4714,48	246,81	2030,4	44,00
Німеччина	80321	6,11	119	676	167	480,42	191,49	20868,2	3,85
Бразилія	79630	6,06	719	111	2750	28,95	183,01	30282,7	2,63
Франція	73960	5,63	184	403	291	254,25	141,29	13994,0	5,29
Китай	52346	3,98	1116	47	5191	10,08	558,34	664363,1	0,08
Аргентина	43207	3,29	380	114	1475	29,28	46,12	3611,4	11,96
Бельгія	42910	3,27	8	5195	13	3209,40	286,54	255,5	167,92
Індонезія	41868	3,19	235	178	545	76,82	198,42	120165,0	0,35
Канада	41042	3,12	430	96	626	65,57	81,09	6485,6	6,33
Італія	40992	3,12	68	603	139	294,22	134,32	18737,8	2,19
Іспанія	40916	3,11	125	327	275	148,60	122,62	9968,8	4,10
Таїланд	36780	2,80	158	233	211	174,64	161,51	36354,7	1,01
Малайзія	35710	2,72	18	1984	79	453,74	2062,69	8128,7	4,39
Австралія	32656	2,49	477	68	4097	7,97	45,28	2485,3	13,14
Індія	30289	2,31	1574	19	1798	16,85	177,94	839227,5	0,04
Великобританія	28823	2,19	61	475	172	167,92	238,70	11658,6	2,47
Мексика	20997	1,60	255	82	1032	20,35	89,20	26118,6	0,80
Польща	19422	1,48	111	175	148	131,42	169,74	15113,1	1,29

²⁰⁹ Розраховано і укладено на основі даних Світового банку: The World Bank. Data. Indicators [Електронний ресурс] — Режим доступу <http://data.worldbank.org/indicator> та ФАО: Food and Agriculture Organization of the United Nations. Statistics Division — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://faostat3.fao.org/home/E>

Країна	Експорт, млн дол. США	% у світовому експорті	Орні землі, тис. км ²	Експорт, тис. дол. США на км ² о/з	С/х землі, тис. км ²	Експорт, тис. дол. США на км ² с/х/з	Добрива, кг/га	Сільське населення, тис. осіб	Експорт, тис. дол. США на особу
Данія	19203	1,46	25	768	27	713,88	112,85	726,6	26,43
Нова Зеландія	15215	1,16	5	3230	114	133,81	1780,61	608,7	25,00
Туреччина	14229	1,08	205	69	382	37,20	102,86	20981,0	0,68
В'єтнам	13528	1,03	65	208	108	124,77	311,46	60584,1	0,22
Австрія	12827	0,98	14	941	29	447,09	103,13	2870,0	4,47
Україна	12680	0,97	325	39	413	30,72	38,87	14225,6	0,89
Ірландія	12057	0,92	11	1135	46	264,70	430,48	1734,1	6,95
Чилі	10375	0,79	13	788	158	65,71	562,19	1940,3	5,35
Росія	9215	0,70	1215	8	2153	4,28	16,41	37551,8	0,25
Угорщина	9165	0,70	44	209	53	171,73	93,29	3056,5	3,00
Швейцарія	8866	0,67	4	2192	15	582,20	212,16	2080,9	4,26

Відсутня кореляція між площею орних або сільськогосподарських земель та обсягами експорту сільгосппродукції, що обумовлено, частковим «винесенням» землекористування розвинених країн за їх межі, різною інтенсивністю виробництва та ефективністю ринкових стратегій. Очікувано високими є показники внесення добрив в Китаї та Малайзії, значно менші вони для країн ЄС (за деяким виключенням). Втім, проводячи аналогії, варто передбачити зростання цього показника для постсоціалістичних країн, зокрема і України, яка посідає 25 місце у списку найбільших агро-експортерів, із співвідношенням експорту та площі сільськогосподарських земель на рівні успішних країн напівпериферії (Китай, Індія, Мексика, Бразилія). Водночас, за врожайністю, наприклад, зернових, Україна значно поступається і розвиненим країнам, і тим, що розвиваються. Так, для США, Німеччини, Франції цей показник становив у 2010 р. 67—70 ц/га, для Китаю, Індонезії, Бразилії, Аргентини — 40—50 ц/га, для України — 27 ц/га (в середньому за останні роки — близько 30 ц/га).

Також проаналізуємо діяльність ТНК у сфері аграрного виробництва. Як зазначено у звіті ЮНКТАД²¹⁰ ранні зразки діяльності ТНК відносяться

²¹⁰ UNCTAD World Investment Report 2009. Transnational corporations, Agricultural production and Development: UNCTAD, UN. — New York, Geneva. — P. 105.

до XIX—XX ст. та представлені операціями японських, європейських, американських компаній щодо вирощування культур та продажу окремих видів сільгосппродукції (котон, цукор, каучук тощо). На сьогодні ТНК широко представлені в аграрному бізнесі, хоча переважно в сегментах, що пов'язані з переробкою та постачанням ніж з первинним «плантаторством». Про це свідчить аналіз 25 найбільших ТНК у сфері сільського господарства, що походять з 14 країн, в тому числі тих, що розвиваються (Малайзія, Тайланд, Індонезія, Індія, Шрі-Ланка, Папуа Нова Гвінея). Малайзія до того ж є лідером за кількістю компаній та розміром іноземних активів. Серед іншого переліку, 25 найбільших ТНК у сфері постачання для сільського господарства ситуація відчутно змінюється. Він сформований 12 розвиненими країнами. Лідером, за розміром іноземних та загальних активів та за кількістю компаній є США. Схожою є специфіка репрезентації країн і в переліку 50 ТНК, найбільших в сфері харчової промисловості. Лідером знову є США, але якщо серед перших 25 ТНК країни, що розвиваються, представлені лише Сінгапуром, то надалі їх кількість збільшується. Слід відмітити, що при інтеграції даних трьох переліків США також зберігають лідерство, маючи відповідно понад 32 % від всіх іноземних та понад 37 % загальних активів у проаналізованій групі. Водночас, при об'єднанні активів європейських країн, останні матимуть понад 60 % іноземних та понад 55 % загальних активів (детальніше див. табл. 3.8).

Зазначимо, що скорочення участі ТНК у первинному агровиробництві поступово скоротилось через державні заходи контролю прав на землю. Але, серед всіх форм участі ТНК в агробізнесі основними залишаються ПІІ та контрактне фермерство. І це означає, що, хоч і в опосередкованій формі, корпорації зберігають вплив на структуру землекористування, орієнтуючі фермерів на глобальні потреби і попит, витісняючи локальні форми ринкової інфраструктури, визначаючи ціноутворення. Наприклад, відома компанія Nestle має понад 600 тис. контрактів з фермерами у понад 80 країнах, що розвиваються та країнах з перехідною економікою²¹¹.

Дати комплексну оцінку впливам ТНК на сільську місцевість та природне середовище досить складно. З одного боку, інвестиції та пов'язані з ТНК технології є важливим чинником подолання бідності

²¹¹ UNCTAD World Investment Report 2009. Transnational corporations, Agricultural production and Development: UNCTAD, UN. — New York, Geneva. — P. 118.

та голоду в найбільш розвинутих країнах та регіонах світу. Дійсно, сільське господарство відчутно залежить від природних чинників, часткове подолаття впливу яких спирається на технології. Країни, суттєво залежні від виробництва та експорту продовольства часто є і найменш економічно розвиненими або, у випадку країн з перехідною економікою, мають швидко адаптуватись до ринкових відносин в умовах слабого інституційного регулювання.

Таблиця 3.8.

25 ТНК, найбільших у галузі сільського господарства, постачання для сільського господарства та харчової промисловості, активи (млн дол. США) та кількість підприємств²¹²

Країна	Активи: 1 — Іноземні, 3 — загальні	Сільське господарство	Постачання	Харчова промисловість	Сукупні показники	Кількість ТНК	Сукупні показники, %
Австралія	1	0	1191	0	1191	1	0,20
	3	0	2010	0	2010		0,19
Бельгія	1	283	826	0	1109	2	0,18
	3	343	826	0	1169		0,11
Великобританія	1	742	652	113680	115074	9	19,10
	3	1584	851	159091	161526		15,21
Греція	1	24	0	0	24	1	0
	3	774	0	0	774		0,07
Данія	1	61	1014	11046	11121	5	2,01
	3	97	2865	17572	20534		1,93
Ізраїль	1	0	20066	0	20066	1	0,34
	3	0	4617	0	4617		0,43
Індія	1	37	0	0	37	1	0,01
	3	54	0	0	54		0,01

²¹² Розраховано за UNCTAD World Investment Report 2009. Transnational corporations, Agricultural production and Development: UNCTAD, UN. — New York, Geneva. — P. 239—241.

Країна	Активи: 1 — Іноземні, 3 — загальні	Сільське господарство	Постачання	Харчова промисловість	Сукупні показники	Кількість ТНК	Сукупні показники, %
Індонезія	1	69	0	0	69	1	0,01
	3	1485	0	0	1485		0,14
Канада	1	0	6079	0	6079	1	1,01
	3	0	9766	0	9766		0,92
Люксембург	1	1191	0	0	1191	1	0,18
	3	1285	0	0	1285		0,12
Малайзія	1	6292	0	0	6292	6	1,04
	3	1871	0	0	1871		0,18
Нідерланди	1	0	0	47779	47779	2	7,93
	3	0	0	60719	60719		5,72
Німеччина	1	575	70206	0	70781	4	11,75
	3	872	147150	0	147952		13,94
Норвегія	1	0	8376	0	8376	2	1,39
	3	0	9028	0	9028		0,85
Папуа Нова Гвінея	1	47	0	0	47	1	0,01
	3	531	0	0	531		0,05
ПАР	1	11	0	0	11	1	0
	3	94	0	0	94		0,01
Сінгапур	1	0	0	10464	10464	2	1,74
	3	0	0	19341	19341		1,82
США	1	5749	59450	128652	193851	23	32,18
	3	21764	119671	253825	395260		37,23
Таїланд	1	1022	0	0	1022	1	0,17
	3	3012	0	0	3012		0,28
Франція	1	0	1962	30520	32482	3	5,39
	3	0	2237	66558	68795		6,48
Швейцарія	1	0	10713	65676	76389	3	12,68
	3	0	14435	101874	116309		10,96

Країна	Активи: 1 — Іноземні, 3 — загальні	Сільське господарство	Постачання	Харчова промисловість	Сукупні показники	Кількість ТНК	Сукупні показники, %
Шрі-Ланка	1	103	0	0	103	1	0,02
	3	195	0	0	195		0,02
Японія	1	0	5906	10044	15950	3	2,65
	3	0	13534	21797	35331		3,33

Прихід ТНК у таких випадках призводить до поліпшення численних соціально-економічних показників. З іншого боку, поява таких крупних компаній (це стосується і національних компаній) несе із собою неабияку деструкцію, характеристики якої вже згадувались вище — монополізацію, руйнування локальних мереж і структур, переорієнтацію попиту, деградацію земель внаслідок слідування окремим трендам чи надмірного використання. Змушує замислитись і той факт, що з подібними наслідками наразі стикаються і розвинені країни. Дослідження констатують, що «власність на землю в Європі стає надзвичайно нерівномірно розподіленою, сягаючи в окремих країнах пропорцій, подібних до Бразилії, Колумбії або Філіппін. Хоча в ЄС близько 12 млн ферм, великі ферми (100 га і більше), що становлять лише 3 % від всієї кількості, контролюють 50 % всіх фермерських земель»²¹³. Йдеться і про те, що подібні процеси почались близько 10 років тому, але постійно інтенсифікуються. Особливо ж проблемним є становище країн Східної Європи, де після розпаду соціалістичної системи багато фермерів збанкрутували внаслідок проблем переходу до субсидіарного принципу ЄС, тож їх землі опинились в руках інвесторів та спекулянтів. Називаються і основні напрями використання «загарбаних» земель — це виробництво сировини для харчової промисловості, де домінують ТНК, видобувна промисловість, сировина для біопалива, сонячні парники, міська забудова, нерухомість,

²¹³ P l a n k C. (2013) Land Grabs in the Black Earth: Ukrainian Oligarchs and International Investors. Land concentration, land grabbing and people's struggles in Europe. Transnational Institute (TNI) for European Coordination. — P. 3.

туристичні об'єкти²¹⁴. Очевидно, що збалансований розвиток сільської місцевості є недосяжним у такий спосіб, особливо, зважаючи на угоди укладені з інвесторами з Китаю або Саудівської Аравії.

Інвестиції ТНК в інфраструктуру також, в багатьох випадках, є швидше здобутком місцевих громад, ніж власною ініціативою. Позитивною тенденцією є зростання (принаймні декларативне) екологічної свідомості великих корпорацій, що можна побачити у звітах, на сайтах, при проведенні громадських заходів. Наприклад, вищезгадана компанія Нестле декларує створення спільних цінностей виражене у позиціях правильного харчування, збереженні водних ресурсів, розвитку сільського господарства тощо. Але, більшість корпорацій, міжнародних і національних, як і раніше, далекі від практичного слідування екологічному імперативу, а їх діяльність в приймаючій країні потребує жорстких регулятивних заходів.

Отже, входження до глобального ринку має для сільської місцевості цілий ряд позитивів та негативів, та, в будь-якому разі означає суттєві зміни ландшафтів, способу господарювання та життя населення, системи збуту, структури зайнятості та ментальних установок населення.

До найбільш загрозливих сценаріїв реакції на глобалізацію відносять **маргіналізацію сільської місцевості**. На нього варто особливо зважати і в Україні, в умовах наближення вільного продажу землі. Термін «маргіналізація» вживається для визначенні процесів занепаду та зuboжіння тих територій, які з різних причин потрапили до категорії «непотрібних» на глобальних або регіональних ринках. Для світу в цілому слід виділити декілька основних типів маргіналізованих сільських територій.

До першого типу відносяться сільські території країн, що розвиваються. Його можна охарактеризувати як первинну маргіналізацію. Йдеться про параметри соціально-економічного розвитку всієї країни, де експорт аграрної продукції є основним (чи не єдиним) джерелом доходів, сільське господарство малоефективним (екстенсивним), надмірно лімітованим природними умовами, проблема бідності актуальна для переважної частини населення. За даними ООН понад один млрд. осіб в світі живе нині менш ніж на 1,25 дол. США на день, що означає неможливість задоволення навіть базових потреб у харчуванні. Такі країни є акцепторами міжнародної фінансової допомоги, а також потребують значних інвестицій, навичок, освіти, технологій. Їх «включеність»

²¹⁴ Ibid. — P.5.

у глобальний відтворювальний цикл є слабкою, нестабільною, часто — невивідною. Для таких випадків прихід ТНК вважається позитивним явищем, що стимулює розвиток, забезпечує зайнятість тощо²¹⁵. За розрахунками Світового банку, протягом останніх п'яти років найвищу частку сільської бідності (понад 60 % від загальної бідності) виявлено в Зімбабве, Екваторіальній Гвінеї, Замбії, Конго, Гаїті, Того, Свaziленді, Гватемалі, ЦАР, Бурунді, ПАР, Гондурасі, Ліберії, Сьєрра-Леоне, Нігері, Мексиці, Нікарагуа, Болівії, Лесото. Більшість цих країн (наприклад, Зімбабве, Замбія, Конго, Нігер) має площу орних земель порівняну з європейськими показниками, але, за різних причин, надзвичайно низькі показники сільськогосподарського виробництва та розвитку²¹⁶.

У цій групі знаходиться і частина країн, що розвивається, але демонструє економічне зростання, приймаючи активну участь у міжнародній торгівлі. Тут йдеться швидше про **залишковий, реліктовий характер** сільської бідності та близьку перспективу її подолання. До таких країн належать, наприклад, Індія, Китай, В'єтнам, Малайзія, окремі країни Латинської Америки. У макрорегіональному розрізі відсоток бідного сільського населення має такий розподіл (табл. 3.9).

Таблиця 3.9.

**Відсоток сільського населення
за межею бідності (менше 1,25 дол. США на день)
у загальній кількості населення за межею бідності²¹⁷**

Регіон	1988 р.	2008 р.
Латинська Америка та Карибський басейн	58	27
Близький Схід та Північна Африка	99	40
Африка південніше Сахари	72	75
Південна Азія	79	81
Східна Азія	87	54
Південно-Східна Азія	77	75

²¹⁵ Це точка зору міжнародних організацій, безумовно дискусійна для кожного конкретного випадку.

²¹⁶ World Development Indicators 2014. The World Bank. p. 85 [Електронний ресурс] — Режим доступу <http://data.worldbank.org/sites/default/files/wdi-2014-book.pdf>

²¹⁷ Poverty Facts and Stats [Електронний ресурс] — Global issues web site . Режим доступу <http://www.globalissues.org/article/26/poverty-facts-and-stats>

Слід зауважити, що в таких регіонах як Латинська Америка, Близький Схід, Східна Азія зменшилась не лише частка сільської бідності, а й бідності в цілому, хоча це й справедливо не для всіх країн. **Другим типом маргіналізації** відрізняється сільська місцевість постсоціалістичних країн. Основною причиною її виникнення є зміна системи економічних відносин, коли централізовані реформи були невдалими (або відсутніми), а індивідуальна адаптація вимагала надзвичайних зусиль, особливо на тлі обмежених земельних ресурсів або військових конфліктів. За статистикою Світового Банку до таких країн можна віднести Вірменію (31,7 %²¹⁸, 2013 р.), Грузію (18,8 %, 2012 р.), Молдову (18,8 %, 2013 р.), Киргизстан (39,6 %, 2012 р.), Таджикистан (49,2 %, 2009 р.), Азербайджан (42,5 %, 2001 р.), і навіть до певної міри Білорусь (9 %, 2013 р.) та Казахстан (4,9 %, 2013 р.). Таку маргіналізацію можна назвати транзитною, оскільки розвиток сільської місцевості тут в цілому був значно вищим за стан країн, що розвиваються, не досягаючи втім західного зразка.

Третій тип маргіналізації слід назвати вторинним. Йдеться про сільську місцевість розвинених країн, для яких давно не існує проблеми проживання за межею бідності, водночас гостро постає проблема депопуляції, внаслідок старіння та міграційного відтоку (частина «регіонів, що зменшуються» (“shrinking regions”) сільські), а також збитковості ферм в умовах регіональної та глобальної конкуренції. Типовими рисами процесу є також економічний спад, безробіття, занепад інфраструктури, закриття сільгосппідприємств, зміни ландшафту, зокрема і заліснення покинутих земель. У країнах ЄС маргіналізація сільських територій у багатьох випадках корелює з віддаленими, периферійними районами. Крім того, дещо інша проблема (швидше комбінування неподоланої транзитної маргіналізації та вторинної маргіналізації) стоїть для країн Східної Європи, колишньої Югославії. Втім, навіть такі старі країни-члени ЄС, як Італія, Іспанія, ФРН, Австрія, Фінляндія не позбавлені тиску глобальної економіки. Наприклад, у Фінляндії

²¹⁸ Відсоток сільського населення за межею бідності у загальній кількості населення за межею бідності. Водночас, через неповну статистичну базу (дані не за всі роки, не по всім країнам) не можливо зробити об'єктивні висновки. Скажімо, що змінилось в Азербайджані станом на 2013—2015 рр.? Не має пояснень і щодо відсутності даних по тій чи іншій країні (наприклад Україні, Росії, Румунії, Болгарії) — це проблема статистики або відсутність сільських мешканців за межею бідності.

близько 10 % сільськогосподарських земель, де проживає 8 % активного населення класифіковані як такі, що знаходяться під загрозою маргіналізації²¹⁹. В країнах ЄС усвідомлення важливості успішного розвитку сільської місцевості та глобальних викликів в цій сфері відбулось досить давно, що знайшло відображення в низці декларацій, програм, галузевій політиці. Зародження спільної аграрної політики ЄС датується 1962 р. (Європейська комісія). Проблеми розвитку сільських територій позначені у порядку денному конференції СЕМАТ ще у 1970 р. і з того часу, в різних аспектах, присутні в більшості документів, зокрема і в Керівних принципах сталого просторового розвитку Європейського континенту (2000). У 1996 р. була прийнята Європейська хартія для сільських територій, переваги для них відмічаються в контексті окремих заходів стратегії «Європа-2020» тощо. Ключовими пріоритетами розвитку сільської місцевості у нинішній політиці ЄС є пошук балансу у взаємодії міст та сіл, диверсифікація сільськогосподарського виробництва, розвиток лісового господарства, туризм, внесок в охорону навколишнього середовища. Порівняти основні напрями спільної аграрної політики ЄС можна на основі табл. 3.10.

Зауважимо також значні обсяги фінансування аграрної політики ЄС. Так, за період з 2000 по 2006 рр. було виділено понад 68,4 млрд дол. США. Країни, що вступили в ЄС у 2004 р. (Болгарія, Чехія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія) отримали на відповідні ініціативи понад 10 млрд дол. США. На період 2014—2020 рр. заплановано виділення понад 95 млрд дол. США²²⁰. Але, однозначно визначити успішність спільної аграрної політики складно. Так, дослідники²²¹ констатують, що приєднання Фінляндії до ЄС та спільної політики лише пришвидшило негативні процеси (нестача фондів для субсидювання,

²¹⁹ Vihinen H., Tapio-Biström M.-L., Voutilainen O. Rural marginalisation and multifunctional land use in Finland. Agrefood Research Working papers. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.mtt.fi/mtts/pdf/mtts103.pdf>

²²⁰ Funding opportunities under the Common Agricultural Policy. European Commission. Agriculture and Rural Development. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://ec.europa.eu/agriculture/cap-funding/funding-opportunities/index_en.htm

²²¹ Vihinen H., Tapio-Biström M.-L., Voutilainen O. Rural marginalisation and multifunctional land use in Finland. Agrefood Research Working papers. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.mtt.fi/mtts/pdf/mtts103.pdf>

не враховані складні кліматичні умови). Подібною є ситуація в Болгарії. Польща ж відчутно виграє від аграрних субвенцій ЄС.

Таблиця 3.10.

«Тематичні вісі» спільної аграрної політики ЄС²²²

Політика 2007—2013 рр.	Політика 2014—2020 р.	Пріоритети ЄС для реалізації у національних стратегіях
<p>Підвищення конкурентоспроможності сільського та лісового господарства</p> <p>Поліпшення стану довкілля та сільської місцевості</p> <p>Поліпшення якості життя в межах сільських територій та диверсифікація сільської економіки</p>	<p>Сприяння конкурентоспроможності сільського господарства</p> <p>Забезпечення збалансованого управління природними ресурсами та дій в контексті зміни клімату</p> <p>Досягнення балансу територіального розвитку сільських економік, включно зі створенням робочих місць і підтримкою зайнятості населення</p>	<p>Сприяння передачі знань та інновацій у сільське та лісове господарство, сільську місцевість</p> <p>Підвищення життєздатності/конкурентоспроможності всіх типів агровиробництва та просування інновативного фермерства та збалансованого лісівництва</p> <p>Сприяння організації харчового ланцюга, благополуччя тварин та управління ризиками в сільському господарстві;</p> <p>Відновлення, збереження та зміцнення екосистем, пов'язаних із сільським та лісовим господарством;</p> <p>Сприяння ресурсоефективності та підтримці зрушень в напрямі низьковуглецевої та пристосованої до змін клімату економіки в сільському та лісовому господарстві, харчовій промисловості</p> <p>Сприяння соціальній інтеграції, зниженню рівня бідності та економічному розвитку у сільській місцевості.</p>

Глокалізація або **релокалізація** сільських територій за сутністю процес, що в багатьох випадках є результатом вдалої протидії тенденціям маргіналізації. Диверсифікація економічної діяльності в сільській

²²² Складено автором на основі: Community strategic guidelines for rural development (programming period 2007 to 2013). Council of Europe (2006/144/EC). — Режим доступу: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/;ELX_SESSIONID=D70rJQrNhsJxvwqnFjd1wt0LZj2htL9np1sgjVdbJ18nvQdXf9f0!408825712?uri=CELEX:32006D0144

місцевості значною мірою пов'язана з розвитком туризму (локальні ресурси для регіонального, національного, рідше — глобального дозвілля), органічним землеробством та/або позиціюванням локальних чи регіональних брендів, відродженням традицій та ремесел, маркетинговими стратегіями для місцевих фермерів, підтримкою соціального капіталу. Одним з вдалих прикладів реакції є співпраця сільських громад з біосферними резерватами в Німеччині. Слід, однак, зазначити, що в цій та інших європейських країнах розвиток та менеджмент біосферних резерватів та інших природоохоронних територій ґрунтується на детально розроблених матеріалах планування, узгоджених з усіма зацікавленими сторонами і, в першу чергу, з місцевою громадою. Отже, поряд з певною ринковою специфікою, релокалізація також збігається з трендом екологізації, збереження територіальної ідентичності інтегрованими в парадигмі сталого (збалансованого) розвитку.

Проблема визначення сучасного та майбутнього сільських територій в контексті впливу глобалізаційних процесів настільки актуальна, що паралельно із програмними документами ЄС була інтегрована у тематику чисельних дослідницьких проєктів. Назва одного з них «Розвиток сільських регіонів Європи в еру глобалізації» (DERREG), говорить сама за себе. В результаті його реалізації було виділено вісім типів сільських регіонів ЄС, за особливостями позиціювання у глобальному середовищі: «глобальні постачальники ресурсів», «економіка галузевого підприємства», «глобальні гральні площадки», «нішові інноватори», «учасники транскордонних мереж», «глобальні зберігачі», «ре-локалізатори» та «структурно маргіналізовані регіони»²²³. Незважаючи на дещо незвичне формулювання назв, всі типи, тією чи іншою мірою, можуть бути віднесені до вже згаданих нами трьох основних напрямів змін. Формально перші шість типів можуть бути віднесені до регіонів, включених у глобальний відтворювальний цикл, а «ре-локалізатори» та структурно маргіналізовані регіони відповідно представлятимуть два інші напрями. Водночас, такі типи як «глобальні зберігачі» (регіони, інтегровані у глобальні мережі для збереження природи і захисту довкілля) та «нішові інноватори» (регіони, пов'язані з виробництвом особливих, іноді унікальних товарів та послуг) досить

²²³ Developing Europe's Rural Regions in the Era of Globalization (DERREG) / European Commission European Research Area — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.derreg.eu/>

тісно корелюють з ре-локалізацією, потенціалом локальних цінностей, які надалі «мультиплікуються» на вищі рівні.

Зважаючи на різноманіття і сільських, і міських територій, формування проміжних функціональних типів «сільських-міських» територій (переважно навколо великих міст) та типології, що розробляються для управління ними досить численні та різноманітні. Спектр параметрів та індикаторів широкий — від ступеню урбанізованості (а фактично — щільності населення), до врахування демографічних показників, специфіки зайнятості, наявності мереж і технологій, доступності, динаміки соціально-економічного розвитку тощо. Для рівня ЄС найвідомішими є кілька типологій, одна з яких розроблена за підтримки «ESPON» («Відносини між містом та селом в Європі»²²⁴). В результаті аналізу, що ґрунтувався на 10 індикаторах (показники структури землекористування) було виділено шість типів територій: три типи з високим урбанізаційним впливом, але різною інтенсивністю втручання людини (висока, середня, низька), та три — з низьким рівнем урбанізаційного впливу та подібною градацією втручання людини. Звіт містить результати ґрунтовної оцінки стану та перспектив розвитку відносин між містом та селом для країн ЄС. Актуальною є і типологія міських-сільських територій, розроблена в рамках проекту PLUREL, що базується на врахуванні взаємозалежності між землекористуванням та соціально-економічними змінами (функціональні, морфологічні, демографічні характеристики регіонів)²²⁵.

Інша типологія розроблена в рамках проекту «EDORA» («Європейські можливості розвитку для сільських територій») і відома як «EDORA cube». Тут враховані аспекти доступності територій, ступеню економічної реструктуризації, соціально-економічного розвитку. Важливим також є виділення наслідків глобалізації для регіонів різних типів²²⁶.

²²⁴ Urban-rural relations in Europe / ESPON Program — [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/ESPON2006Projects/ThematicProjects/UrbanRural/fr-1.1.2_revised-full_31—03—05.pdf

²²⁵ Development of Urban-Rural Regions: from European to Local Perspective? Korcelli P., Grochowski M., Kozubek E., Korcelli-Olejniczak E, Werner P. Warsaw. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, 2012 — P. 29—36.

²²⁶ A Typology of Intermediate and Predominantly Rural NUTS 3 Regions. European Development Opportunities in Rural Areas (EDORA) / ESPON Program — P.32 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.espon.eu/main/Menu_Projects/Menu_AppliedResearch/edora.html

Так, для типу з диверсифікованими ринковими послугами вплив є позитивним («такі регіони вже виграють від глобалізації, адаптувавши свою економічну структуру»), тип аграрних регіонів, навпаки, програє, бо «глобалізація сільськогосподарських ринків означає меншу частку прибутків, а реструктуризація на шляху до «нової аграрної економіки» є повільною, через нестачу людського капіталу та культури підприємництва». Для типу регіонів, економіка яких має високу частку «споживання місцевості» наслідки глобалізації визначені як нейтральні, оскільки «глобальна конкуренція за сільське господарство компенсується розширенням попиту на туризм та відпочинок»²²⁷.

Не викликає сумнівів, що результати наведених досліджень на національному рівні виглядатимуть дещо генералізованими. Водночас, проведені на їх основі та із залученням додаткових показників, національні оцінки будуть корисними для врахування у політиці просторового розвитку.

В цілому, слід констатувати, що вплив процесів глобалізації на стан та динаміку розвитку сільської місцевості є високим і має тенденцію до посилення. Отже, це — ще один аспект, що має знайти відображення в стратегіях управління, зокрема планування на всіх рівнях. Основні положення, що мають бути враховані, на нашу думку такі:

- 1.** Позбавлення від стереотипів про відсталість, абсолютну дотаційність сільських районів та диференціація підходів до управління ними.
- 2.** Захист інтересів місцевих жителів в умовах глобалізації та укрупнення земельного фонду.
- 3.** Залучення значних ресурсів, національних і міжнародних, втім з дотриманням балансу між надмірною регуляцією та лібералізацією аграрного ринку.
- 4.** Проведення досліджень, і щодо аналізу місцевих ресурсів та можливостей, структури територіального капіталу, і щодо глобальної ринкової кон'юнктури.

²²⁷ Кількість виділених «EDORA» типів більша. Ми наводимо лише приклади позитивної, негативної та нейтральної реакції на глобалізаційні впливи. Ознайомитись з усіма типами, їх характеристиками, методологією виділення доцільніше у матеріалах проекту.

5. Планування розвитку сільських територій, просторове і стратегічне, із залученням максимальної кількості акторів.

6. Впровадження планів, забезпечення сучасних стандартів інфраструктурного розвитку.

7. Освітні та інформаційні заходи.

3.4. Стратегічне та просторове планування як відповідь на суспільні виклики і трансформації

Вище ми вже зупинялись на важливості здійснення ефективного управління, зокрема стратегічно обґрунтованого планування. Факти та дані представлені в попередніх главах доводять необхідність врахування зовнішніх впливів (діючих та потенційних), а також ретельнішого дослідження територіального капіталу при розробці планувальної документації. Що і як слід враховувати, якими є підходи та концепти, що домінують в цій сфері і можуть бути імплементовані, наскільки успішною є політика окремих країн — все це питання важливі для сучасної України. Отже, необхідним є аналіз наявного світового досвіду, відповідних тенденцій розвитку, реакції держав на швидкі трансформаційні зміни. В цілому можна говорити про декілька напрямів такого дослідження: вивчення документів, які визначають орієнтири на глобальному, макрорегіональному, національному рівні, тематику, що домінує в них протягом останнього півстоліття, ступінь консолідованості планувальних рішень різних видів та просторових рівнів.

Зрозуміло, що на глобальному рівні до основних установчих документів традиційно відносять міжнародні конвенції, декларації, програми, зміст яких формується в рамках діяльності ООН та інших міжнародних організацій. Підставою для їх розробки є ситуації, явища, події, що носять масштабний характер та потребують термінового врегулювання зусиллями багатьох сторін. У певних випадках підготовці таких документів передують діяльність неурядових організацій, незалежних комісій, прикладом чого може бути активність Римського клубу та комісії Г. Брутланд, для впровадження принципів сталого розвитку. Слід згадати також декларації з навколишнього середовища та сталого розвитку (1972, 1992, 2002, 2012), по населеним пунктам (1976, 1996, 2001), Декларацію тисячоліття ООН (2000) тощо. Наприклад, Стокгольмська

Розділ 4.

Оцінювання відмінностей соціально-економічного простору

4.1. Індикація сталого (збалансованого) просторового розвитку

Поняття просторового розвитку увійшло в науковий дискурс орієнтовно у другій половині XX ст., та набуло чіткіших обрисів після затвердження Європейської перспективи просторового розвитку (ESDP, 1999), а згодом — Керівних принципів сталого просторового розвитку («Принципи», 2001). Теоретичні основи подібних трансформацій управлінського дискурсу, поза сумнівом, були закладені набагато раніше, наприкінці XIX — початку XX ст., в межах неокантіанства, у працях А. Геттнера, А. Тойнбі, В. Вернадського. Як і в багатьох інших випадках, провідним в цій сфері слід вважати досвід країн ЄС. В ESDP зазначається, що «метою політик просторового розвитку є робота на шляху до сталого і збалансованого розвитку території ЄС»²⁴⁷.

За своєю сутністю цей крок є безпосереднім свідченням сприйняття значимості геопростору (простору, території) для досягнення суспільної місії — добробуту суспільства у гармонії з середовищем проживання, а також розуміння недостатньої ефективності «просторово-абстрактних»

²⁴⁷ European Spatial Development Perspective. Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union. [Електронний ресурс]. Офіційний сайт Ради Європи. — Режим доступу http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/pdf/sum_en.pdf

галузевих програм, стратегічного планування. Запровадження основ політики просторового розвитку стало тією необхідною ланкою, що врешті решт поєднала всі види розвитку та планування, моделі, прогнози, індикатори та конкретні територіальні виділи й просторові «зрізи». Зокрема у «Принципах» відзначено необхідність «тісної взаємодії просторового планування та галузевих програм, що передбачають заходи, які впливають на просторові структури в Європі»²⁴⁸.

У понятійному словнику СЕМАТ просторовий розвиток визначається як такий, що «має відношення до багатовимірної (економічної, соціальної, екологічної) еволюції територій»²⁴⁹, а політика просторового розвитку передбачає «розвиток простору у відповідності з певними загальними принципами». В контексті нашого дослідження можна говорити про заплановану та обґрунтовану, на основі збалансованого врахування суспільних інтересів **та ємності/стійкості природних та природно-антропогенних ландшафтів, трансформацію соціально-економічного простору**.

В той же період у вжиток, як відповідь на рішення Ріо-92, увійшов і термін «сталий просторовий розвиток» у визначені якого відповідно підкреслюється необхідність врахування всіх складових збалансованості — економічного, соціального, екологічного, культурологічного аспектів. Таке формулювання, на нашу думку, лише підкреслює роль управлінської та політичної складових, оскільки, оптимальне врахування чотирьох аспектів та практичне досягнення інтегральних політичних цілей ґрунтується на принципах високої керованості, дієвості влади, індикації, моніторингу.

Очевидно, що питання індикації, ключове для досягнення інших задач, потребує напрацювання положень щодо власне предмету оцінки, кількості показників, принципів їх відбору. Відповідно, на рівні ЄС було реалізовано кілька проектів, спрямованих на обґрунтування принципів та критеріїв індикації просторового розвитку в сучасних умовах. Зупинимось на прикладах, цікавих з точки зору впровадження проектів у ЄС та за його межами.

²⁴⁸ Guiding Principles for Sustainable Spatial Development of the European Continent CEMAT, 2000 [Електронний ресурс] — Режим доступу <http://www.bka.gv.at/DocView.axd?CobId=4747>

²⁴⁹ Spatial development glossary. European Conference of Ministers responsible for Spatial/Regional Planning (CEMAT) Territory and landscape. — 2. — 2007. 21. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://book.coe.int>

Одним з найбільш комплексних є **підхід, застосований в рамках проекту KITCASP**²⁵⁰, мета якого — обґрунтування ключових індикаторів щодо реалізації стратегічної просторової політики на національному рівні. В кінцевому підсумку, були розроблені керівні настанови щодо розробки систем індикації. Підхід враховує два типи індикаторів (процесів та результатів), передбачає ідентифікацію ключових пріоритетів, цілей, рушійних сил політики, тематики просторового планування, врахування думки стейк-холдерів, оцінку цілісності та верифікацію відібраних показників, щодо їх доступності та репрезентативності. Зважаючи на період розробки проекту (2012—2013 рр.) враховано необхідність економічного відновлення більшості країн ЄС, а також «потребу щодо зменшення емісій парникових газів, удосконалення сфери природокористування, захисту ландшафтів, оселищ і біорізноманіття, а також просування екологічної збалансованості»²⁵¹. Враховано і потребу вдосконалення практики просторового планування в окремих країнах. У цілому запропоновано виділення чотирьох тематичних областей та двадцяти індикаторів (табл. 4.1).

Очевидно, що незважаючи на високу репрезентативність обраних показників, запропонований набір даних може бути вдосконалений, а також адаптований у відповідності з національними особливостями. Так, наприклад в Україні, доступність зелених зон є показником, що має більшу актуальність для урбанізованих територій, а близько третини індикаторів недоступні для розрахунку в межах існуючої статистичної інформації. Варто додати і показники, що глибше розкривають розвиток інфраструктури та формування поліцентричних поселенських мереж.

Іншим проектом подібної спрямованості, в рамках програми ESPON, метою якого став пошук індикаторів для виміру територіальної згуртованості є INTERCO²⁵² (Indicators of territorial cohesion). При здійсненні розробок були інтегровані основні положення Територіального порядку денного ЄС-2020, виклики та пріоритети, визначені в документі. Початковий огляд охоплював 600 можливих індикаторів, згодом зведених до 32 основних, за шістьма темами (табл. 4.2).

²⁵⁰ KITCASP — Key Indicators for Territorial Cohesion and Spatial Planning. ESPON program. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.espon.eu/main/Menu_Projects/Menu_TargetedAnalyses/kitcasp.html

²⁵¹ Там само.

²⁵² INTERCO — Indicators of Territorial Cohesion. ESPON program. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.espon.eu/main/Menu_Projects/Menu_ScientificPlatform/interco.html

Отже, представлені індикатори охоплюють, за задумом авторів, такі виміри як територіальна структура, зв'язаність, конкурентоспроможність, інновації, якість навколишнього середовища, енергетика, співробітництво та управління.

Таблиця 4.1.

Індикація просторового розвитку: досвід проекту KITCASP²⁵³

Тематична область	Економічна конкурентоспроможність та еластичність	Соціальна згуртованість та якість життя	Навколишнє середовище, природокористування	Інтегрований просторовий розвиток
Ключові слова	<i>Зайнятість, адаптивність, диверсифікація, сприяння економічній активності, економічне співробітництво, інновації</i>	<i>Люди, рівність, добробут, доступ до послуг, вибір, поєднання роботи і навчання, зелені зони, здорове життя</i>	<i>Захист ландшафтів, адаптація та компенсація зміни клімату, «низько вуглецева економіка», біорізноманіття, якість земель, вод та повітря</i>	<i>Збалансований регіональний розвиток, «вирівнювання» розвитку поселень та інфраструктури, обслуговування місцевих потреб, компактні міста, поліцентричність, потенціал території та активи</i>
Ключові індикатори	<p>Продуктивність (ВВП, євро/1 особу)</p> <p>Рівень зайнятості (% всіх трудових ресурсів)</p> <p>Витрати на розробки на дослідження (% у ВВП)</p> <p>Зовнішньоторговельний баланс (% всієї торгівлі)</p> <p>Структура економіки (% зайнятих за секторами)</p>	<p>Населення з вищою освітою (% населення у віці 30—34)</p> <p>Населення, яке наражається на ризик бідності (% населення)</p> <p>Доступність «зеленого простору» (% населення в межах 500м від громадських зелених зон)</p> <p>Індекс добробуту</p> <p>Демографічне навантаження (% населення)</p>	<p>Виробництво відновлюваної енергії (мВт, % за видами енергії)</p> <p>Емісія парникових газів (тонни, екв. CO₂ на 1 особу)</p> <p>Населення, яке наражається на ризик затоплення (% населення)</p> <p>Кількість і статус видів і біотопів, що охороняються (одиниці і статус в Натура 2000)</p> <p>Якість води (абсолютні значення або досягнення цілей політики)</p>	<p>Щільність населення та зміни його чисельності (осіб/км², абсолютні значення для змін населення)</p> <p>Завершене житлове будівництво (абсолютні показники або % житлового фонду)</p> <p>Види транспорту (% видів у загальній кількості поїздок)</p> <p>Зміни в структурі землекористування (% за видами)</p> <p>Доступність послуг (час поїздки в хв. до шкіл та лікарень)</p>

²⁵³ Складено на основі: KITCASP Final report

Незважаючи на численні проблеми та прогалини індикації, на які вказують і автори проекту, можна виділити принаймні декілька позитивних аспектів щодо його внеску у формування підходів просторової індикації. Перший — це спроба оцінити і продумати підхід для різних рівнів (глобальний та різні типи регіонів NUTS). Таким чином виявлені можливості і прогалини статистичної бази, подолання яких покращить ситуацію з оцінюванням, плануванням і управлінням.

Другий аспект — це виділення індикаторів, доступність яких є бажаною для аналізу територіальної єдності (але наразі обмежена). В табл. 4.2 вони виділені курсивом і є, очевидно, пріоритетом у подоланні інформаційних прогалин. Третій аспект — це увага до комплексних (агрегованих) індексів, добробуту та поліцентричності, та пропозиції щодо їх вдосконалення.

Проект також визначає ознаки «територіальності» показників: можливість обрахування для різних рівнів та типів територій, наявність внутрішніх просторових компонентів (відстань, площа), наявність часового виміру (тренди), можливість інтерпретації в контексті територіальної цілісності, взаємопов'язаність. Важливими рисами обох проектів є поєднання «наукового» і «політичного» підходів (прив'язка досліджень та рекомендацій до конкретних документів і пріоритетів, специфіка структуризації), врахування всіх складових збалансованості (однак з різною детальністю), залучення стейк-холдерів. Щоправда роль останніх є досить спірною — з одного боку це привнесення досвіду, часто специфічного або вузькогалузевого (що не може бути отриманий в проекті з літературних, статистичних джерел), з іншого — це зростання суб'єктивізму селекції (яка, таким чином не може бути здійснена лише на основі єдиного наскрізного підходу). Крім того, слабкою, на нашу думку, є репрезентація культурологічної складової та специфічність відображення блоку питань щодо навколишнього середовища.

Ще одним, важливим для просторового виміру європейського розвитку, став проект SIESTA²⁵⁴ (також програма ESPON). Його мета тісно пов'язана з просторовою інтерпретацією Стратегії «Європа-2020», а отже, розробкою набору карт, що відображають стан і динаміку окремих показників («регіональний та міський вимір») в розрізі тем,

²⁵⁴ SIESTA — Spatial indicators for a Europe 2020 Strategy Territorial Analysis. ESPON program. [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://www.espon.eu/main/Menu_Projects/Menu_AppliedResearch/siesta.html

представлених в документі. Отримані результати видаються нам об'єктивною підставою для переосмислення і, навіть, переформатування Стратегії. Існуючі контрасти у розвитку нових і старих країн–членів ЄС досить великі.

Таблиця 4.2.

**Вимір територіальної згуртованості:
досвід проекту INTERCO²⁵⁵**

Теми	Індикатори
Сильні місцеві економіки, що мають глобальну конкурентоспроможність	Продуктивність праці ВВП/1 особу Загальний рівень безробіття Коефіцієнт залежності старшого віку
Інновативні території	Населення у віці 25—64 роки з вищою освітою Витрати на розробки і дослідження Зайнятість для вікової категорії 20—64
Справедливий доступ до послуг, ринків, робочих місць	Доступ до середніх шкіл Доступ до лікарень Доступ до продуктових магазинів Доступ до університетів Потенційна доступність автошляхів, залізниць, повітряного сполучення
Інклюзивність і якість життя	Доходи домогосподарств Очікувана тривалість життя Відсоток осіб які достроково покинули середню школу Гендерна нерівність Різниця у рівні зайнятості жінок і чоловіків Індекс старіння
Атрактивні регіони, що мають високу екологічну цінність та потужний територіальний капітал	Потенційна чутливість до зміни клімату Забруднення повітря твердими частками (PM10) Забруднення повітря озоном Ущільнення ґрунтів/1 особу Смертність, ризики та небезпеки Біорізноманіття Потенціал відновлюваної енергетики

²⁵⁵ Джерело INTERCO final report

Теми	Індикатори
Інтегрований поліцентричний територіальний розвиток	Потенціал (щільність) населення в радіусі 50 км Міграційні потоки Інтенсивність співпраці (проекти в рамках ESPON) Ступінь кооперації (міжрегіональне співробітництво) Індекс поліцентричності

Так, наприклад, одна з таблиць містить перелік 10 регіонів з найвищим та найнижчим значенням агрегованого індексу розвитку Європа-2020. Серед 10 лідерів — п'ять регіонів Швеції, три — Фінляндії, два — Німеччини. Серед аутсайдерів домінують Італія та Іспанія (південні регіони). Варто зважати і на відставання, за багатьма показниками, країн, що приєдналися до ЄС після 2004 р., і навіть деяких «старих» країн-членів ЄС, які очевидно, не зможуть подолати «цільовий поріг» Стратегії за існуючих умов. Це ставить під сумнів досягнення більшості цілей або, принаймні, акцентує потребу додаткових заходів і фінансування окремих країн та регіонів.

Методологія розрахунку одного з ключових індикаторів просторового розвитку, «доступності», та його значення в межах ЄС детально опрацьований в рамках проекту TRACC²⁵⁶ (Transport Accessibility at Regional/Local Scale and Patterns in Europe). Тут розглядаються три рівні (глобальний, ЄС та регіональний) і три «генетичні типи» індикатора доступності (витрати на подорож, кумулятивні можливості, потенціал). Оцінюються вантажні та пасажирські перевезення із урахуванням таких характеристик як час, швидкість та грошові витрати. До оцінки інтегровано й просторовий вимір, наприклад, показники глобальної та міської зв'язності, доступності міських функцій, потенційної регіональної доступності тощо.

Досить тісно корелюють з проаналізованими «просторовими» індикаторами показники та теми, що використовуються для оцінки сталого (збалансованого) розвитку та імплементації «Порядку денного на

²⁵⁶ TRACC — TRansport ACCessibility at regional/local scale and patterns in Europe. Final Report. Version 06/02/2015. ESPON program. [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/TRACC/FR/TRACC_FR_Volume1_ExS-MainReport.pdf

XXI ст.». Рекомендації, розроблені Комісією ООН зі сталого розвитку²⁵⁷, окрім методологічних принципів, включають 14 тем (бідність, врядування, здоров'я, освіта, демографія, природні небезпеки, земля, океани, моря та узбережжя, чиста вода, біорізноманіття, економічний розвиток, глобальне економічне партнерство, особливості виробництва та споживання) та 96 індикаторів, 50 з яких — ключові. Серед них — присутні в більшості оцінок просторового розвитку індикатори продуктивності праці, доходів, частки населення на межі бідності, змін структури землекористування, потенціалу відновлюваної енергетики, якості окремих компонентів природи, види транспорту, що використовуються для пасажирських перевезень витрати на розробки і дослідження тощо. Обрані показники збалансованості також знаходяться у відповідності до індикаторів «Цілей розвитку тисячоліття», але, із зрозумілих причин, представлені значно ширшою вибіркою.

В свою чергу, **в межах ЄС** було розроблено кілька наборів індикаторів сталого розвитку (ICP), що на думку експертів мають виконувати **три основні функції**. Перша — зменшувати кількість вимірювань, необхідних для отримання точного опису ситуації, тобто оцінки прогресу в досягненні поставлених цілей, ефективності. Друга — спростувати сприйняття і обговорення позитивних та негативних подій політиками, управлінцями, громадськістю та ін. Третя — мають вирішальне значення для розробки політики щодо управління процесами (горизонтального і вертикального) і можуть полегшити вертикальну інтеграцію, після того, як будуть апробовані у всіх країнах Європи²⁵⁸.

Запроваджена спочатку модель «тиск-стан-реакція» продемонструвала низку обмежень та була модифікована, із акцентом на теми та підтеми сталого розвитку. Новий підхід був розглянутий Комісією ЄС при розробці «Системи індикаторів, що базуються на темах і підтемах, і безпосередньо пов'язані з пріоритетами політики ЄС» (2005).

²⁵⁷ Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies. Third Edition. United Nations. New York, 2007. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/indicators/guidelines.pdf>

²⁵⁸ OECD. (2003). OECD Environment Indicators. Development, Measurement and Use. Paris: OECD 37 p. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://www.oecd.org/env/indicators-modelling-outlooks/24993546.pdf>

В результаті, Комісія²⁵⁹ схвалила набір зі 155 індикаторів. Основними темами, сформульованими в доповіді були: економічний розвиток, виробництво та споживання, транспорт, бідність і соціальна ізоляція, старіння суспільства, громадське здоров'я, зміна клімату та енергії, раціональне використання природних ресурсів, ефективне управління, глобальне партнерство. Із незначними змінами, саме ці теми представлені і в актуальних звітах Євростату та поділяються на підтеми й сфери спрямування. Підтеми зазвичай використовуються для моніторингу прогресу в досягненні основних цілей, водночас сфери спрямування призначені для докладнішого аналізу факторів у кожній темі. Структура показників визначається політичними темами, що неминуче перекриваються. Відповідно, є чітка пріоритизація індикаторів в межах кожної теми. Для полегшення інформаційного обміну щодо ІСР, система індикаторів побудована як трирівнева піраміда.

Перший рівень складається з 12 індикаторів найвищого рівня, що дозволяють здійснення початкового аналізу тем розвитку. Індикатори призначені для здійснення політики та високому рівні та громадськості, розглядаються як набір ключових індикаторів (табл. 4.3).

Другий рівень пов'язаний з підтемами структури і, разом з індикаторами першого рівня, позначає прогрес у досягненні цілей за основними напрямками політики. Ці 45 індикаторів призначені для оцінки ключових областей політики та інформаційного обміну з громадськістю.

Третій рівень відповідає областям, що підлягають розгляду, тобто різним заходам реалізації основних цілей і полегшують глибоке розуміння спеціальних питань за темою. Ці 98 індикаторів орієнтовані на подальший аналіз політики, краще розуміння тенденцій і питань пов'язаних з темою або взаємозв'язки з іншими темами структури. Визначення відповідних показників є ітеративним процесом, тобто набір індикаторів може постійно переглядатись, з метою адаптації до нових потреб.

²⁵⁹ Sustainable Development Indicators. Eurostat. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/sdi/indicators>

Таблиця 4.3.

Ключові індикатори сталого розвитку: ЄС²⁶⁰

Тема	Ключовий індикатор (рівень 1)
Соціально-економічний розвиток	Реальний ВВП на 1 особу, зростання та загальне значення
Збалансоване споживання та виробництво	Продуктивність ресурсів
Соціальна інтеграція	Відсоток населення на межі бідності, за статтю
Демографічні зміни	Рівень зайнятості серед літніх працівників
Громадське здоров'я	Очікувана тривалість здорового життя при народженні, за статтю
Зміна клімату та енергія	Викиди парникових газів
	Частка поновлюваних джерел енергії у валовому внутрішньому споживанні енергії
Збалансований транспорт	Енергоспоживання транспорту по відношенню до ВВП
Природні ресурси	«Загальний пташиний індекс»
	Улов риби отриманий за біологічно безпечними межами
Глобальне партнерство	Офіційна допомога розвитку як частка валового національного доходу
Ефективне управління	Ключовий індикатор відсутній

Аналізуючи систему показників запроваджених ЄС, а також окремих європейських країн можна зробити низку висновків, які варто врахувати при розробці індикаторів в Україні.

Перш за все, слід відзначити ідею щодо багаторівневості системи ІСР. Раціональним видається виділення групи ключових індикаторів, що дозволяють отримати необхідну інформацію щодо основних цілей сталого розвитку і можуть легко сприйматись в суспільстві. Друга тези стосується кількості ІСР. Серед проаналізованих 32 країн Європи спостерігаємо широкий спектр варіації кількості індикаторів — від 12 для Франції до понад 150 для Італії, Латвії. Водночас, помітною є тенденція зменшення кількості ІСР для країн, в яких їх кількість перевищувала 100, що пов'язано, з виявленими недоліками та незручностями обрахунків. Більшість країн потрапляють в інтервал 60—85 індикаторів, що дозволяє припускати оптимальність такого вибору для індикації збалансованого розвитку. Частина їх має враховуватись при оцінці просторового розвитку.

²⁶⁰ Джерело — Sustainable Development Indicators. Eurostat.

Важливим питанням залишається вибір методології, що має враховувати доступність та порівнянність тих чи інших показників на різних територіальних рівнях, а також пропорції між кількістю та якістю показників, що репрезентують різні аспекти сталого (просторового) розвитку. Для більшості країн диференціація тем є глибшою ніж три складові збалансованості: економіка, соціум, екологія (та інституційний розвиток). Частково це пояснюється впливом системи індикаторів, запропонованої Євростатом, однак, значною мірою є відображенням специфіки національних умов та сприйняття викликів часу. Серед окремих тем аналізуються інновації та технології, просторовий розвиток, регіональні відмінності, стан особливих територій, транспорт, управління.

Зазначимо, що ефективна система індикаторів, яка розробляється для оцінки сталого просторового розвитку має відповідати низці критеріїв: врахування топологічних та метричних ознак, особливостей соціально-економічного простору; тематична збалансованість (відповідно до вимог «Порядку денного XXI»); врахування глобальних трендів та викликів; доступність принаймні частини показників на різних рівнях; поєднання агрегованих та первинних показників; репрезентативність; обмежена кількість або кількість відповідно до цілей оцінки (звужений та розширений набори); гнучкість; придатність для аналізу явищ та процесів з різною динамікою; політична інтегрованість (відповідність пріоритетам і стратегіям національної політики); баланс міжнародних підходів та національної специфіки при розробці.

Цілком очевидною є вимога щодо придатності показників для прийняття управлінських рішень та формування комунікативних платформ, а отже додаткових можливостей щодо візуалізації, картографування, усвідомлення змісту. На нижчих рівнях, з метою врахування думки місцевих жителів та інших стейк-холдерів, доцільним є ширше запровадження перцептивного підходу. Досвід розвинених країн вказує і на необхідність тісної співпраці науки та управління в процесі розробки та впровадження індикаторів. Йдеться про спеціальні програми, що фінансуються за конкретними напрямками, актуальними для розробки стратегічних документів.

Ключовими словами для тем і показників оцінки сучасного просторового розвитку, що відібрані нами на основі аналізу двох вищезгаданих проектів та програмних документів ЄС є: територіальний капітал (потенціал), конкурентоспроможність, інновативність (креативність),

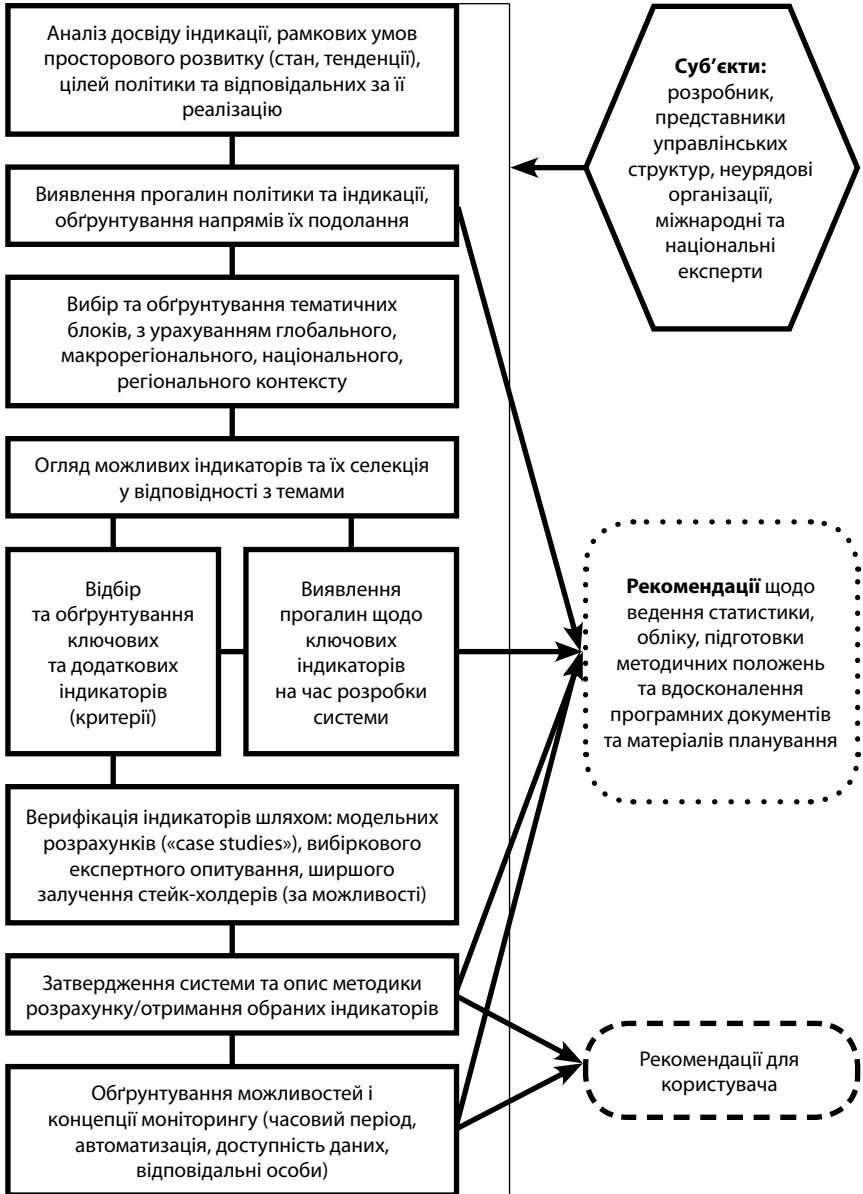

Рис. 4.1. Методична схема розробки системи індикаторів просторового розвитку

адаптивність, доступність (зв'язаність), поліцетричність, якість життя населення та навколишнього середовища, згуртованість (інклюзивність), збалансованість.

Загальну схему розробки системи індикаторів сталого просторового розвитку (втім придатну і для різних видів соціально-економічної індикації) можна представити так (рис. 4.1).

Зазначимо, що основними проблемами для розробника залишаються доступність актуальних статистичних даних, відбір ключових показників, поєднання «стратегічного» та «територіального» бачення цілей, а також забезпечення ефективної комунікації.

4.2. Розробка рейтингів для позиціювання та оцінювання територій

Початок нового тисячоліття та розширення міжнародної співпраці прямо чи опосередковано ознаменували своєрідний рейтинговий бум щодо оцінки найрізноманітніших видів та аспектів людської діяльності. Нині оцінюються країни, міста і регіони, успішність окремих особистостей, комфортність перебування в тій чи іншій місцевості тощо. Широким, відповідно, є і спектр їх розробників (міжнародні організації, консалтингові фірми, наукові установи, засоби масової інформації) та методичних підходів. У кінцевому підсумку різняться і якість оцінок, об'єднаних загальними термінами «рейтинг» та «індекс». Серед всього масиву подібної інформації варто виділити декілька десятків рейтингів, що на даний час є важливими орієнтирами для фінансової та гуманітарної діяльності, застосування геостратегічних важелів впливу, формування глобального світосприйняття. Методологія розрахунку індексів, що використовуються при рангуванні, має, за можливості, враховуватись при оцінці просторового розвитку, принаймні на національному рівні, а також при розробці стратегій регіонального розвитку.

Щодо тематичного спрямування рейтингових оцінок, з певною долею умовності, можна виділити: фінансово-економічні, соціальні, інформаційно-технологічні, політичні та інституційні індекси. Окремо варто розглядати комплексні показники оцінки стану та якості навколишнього середовища, оскільки у більшості випадків йдеться не лише про екологічні параметри, а про спроби системного погляду на три

4.3. Методика комплексної оцінки просторового розвитку

Зважаючи на зростаюче значення просторового планування та розвитку в світі питання комплексної оцінки просторового розвитку набувають особливої актуальності. Особлива увага їм надається в країнах ЄС.

В Україні це питання має досить давню історію, і значною мірою, відображено в рамках процесу територіального планування. Наприклад, в містобудівній документації для державного і регіонального рівня, подібна оцінка здійснюється на основі показників та методики представлених в додатках державних будівельних норм України ДБН Б.1.1.-13:2012. На загальнодержавному рівні стан використання території України оцінювався в розробленій і затвердженій у 2002 р. Генеральній схемі планування території України. Важливою частиною схем планування («районної планіровки») є грошова оцінка земель³⁰⁰.

Другим напрямом є оцінювання рівнів та динаміки соціально-економічного розвитку регіонів. До останнього часу на законодавчому рівні був затверджений Порядок проведення комплексної оцінки соціально-економічного розвитку АР Крим, областей, м. Києва та м. Севастополя (Постанова КМУ України, втратила чинність.). Крім того, підходи до оцінювання представлені в численних наукових дослідженнях, наприклад щодо інтегрального потенціалу території, застосовувались при опрацюванні стратегій розвитку окремих регіонів України тощо.

Водночас, очевидно є потреба розробки міжгалузевого, інтегрального підходу, придатного для використання на національному, регіональному, а згодом і локальному рівнях. Обґрунтуванню такого підходу і присвячено авторську методику. Вона включає два базові рівні: національний та регіональний, а також загальні рекомендації для локального рівня. Кожен рівень методики структурований відповідно до стандартної схеми планувальних дій³⁰¹ і включає: оцінку рамкових умов, інвентаризаційний та аналітичний етапи, що також охоплюють виявлення прогалин та конфліктів політики і практики, висновки, рекомендації щодо моніторингу. Стрижневим елементом аналітичного

³⁰⁰ Палеха Ю. М. Економіко-географічні аспекти формування вартості територій населених пунктів: монографія / Ю. М. Палеха — Київ: Профі, 2006. — 324 с.

³⁰¹ Адапована на основі європейського досвіду територіального/ландшафтного планування.

етапу є «профіль показників» («матриця показників»), що включає чотири категорії: позиціювання (глобальні та національні індекси та рейтингові оцінки), галузева політика, просторовий розвиток, перцепція. Категорія «просторовий розвиток» включає ключові та додаткові показники. З метою візуалізації та синтезу зібраної інформації на основі аналізу «профілю» розраховується індекс сталого просторового розвитку. За тематичною ознакою «профіль» поділяється на шість напрямів: економіка, соціум, навколишнє середовище, політика та інституційне середовище, мережі та комунікація, інтегрований просторовий розвиток. Такий розподіл обумовлений насамперед основними принципами збалансованого (сталого) розвитку. Водночас, останній напрям виокремлено з точки зору значимості в умовах глобалізації, а також ефектів впливу, що не можуть бути віднесені суто до соціального або економічного напрямку. Інституційне середовище розглядається як важлива складова для реалізації національної політики та формування громадянського суспільства, є опосередкованим відображенням ефективності міжнародної співпраці та переходу до постіндустріальної моделі розвитку.

Вибір індикаторів здійснено у відповідності з викладеними у п. 4.1. критеріями та схемою розробки індикаторів сталого просторового розвитку, а також з урахуванням національного та міжнародного досвіду індикації (детальніше — див. п. 4.2), доступної статистичної бази, орієнтирів розвитку країн ЄС, викладених в таких документах, як Порядок денний на XXI ст., Стратегія сталого розвитку ЄС, Територіальний порядок денний ЄС, Стратегія «Європа-2020» (соціальна згуртованість, інновативність, поліцентричність, конкурентоспроможність, зв'язність, інтегрованість, екологічність тощо).

4.3.1. Національний рівень

Аналіз рамкових умов включає розгляд основних геополітичних та геоекономічних аспектів розвитку країни. До таких ми відносимо історичні особливості формування соціально-економічного простору, цивілізаційну приналежність, існуючі та потенційні конфлікти, участь у діяльності глобальних управлінських структур, а також специфіку глобальних викликів для конкретної території. В якості кількісних індикаторів тут рекомендовано розглядати індекс впливу, підхід до

розрахунку якого обґрунтовано автором у розділі 2, індекс глобалізації, глобальний інноваційний індекс. Доцільно також аналізувати роль і місце країни в системі світових просторових зв'язків, акцентуючи увагу на ознаках «центральної» та «периферійної» (специфіка зовнішньоекономічної діяльності, міграційних потоків, транспортних перевезень) та особливостях регіональної інтеграції. При цьому, відповідно до загально визнаного підходу до країн «ядра» (концепція світової системи І. Валлерстайна) пропонуємо відносити країни ЄС³⁰², Північної Америки та окремі країни Азійсько-Тихоокеанського регіону (Японія, Австралія³⁰³). Також, з огляду на динаміку та потенціал розвитку країни, розглядаються і зв'язки з Китаєм.

Окремо варто розглядати елементи національного іміджу в глобальному масштабі — об'єкти природної та культурно-історичної спадщини, що занесені у список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, інші визнані туристичні дестинації, місця релігійного паломництва, заходи та події, що привертають увагу світової громадськості тощо.

Інвентаризаційний етап на цьому рівні спирається переважно на звітність міжнародних організацій та, частково, дані національної статистики. Щодо абсолютних показників — це насамперед статистична база Світового банку, ООН. Інформація щодо глобальних індексів представлена на сайтах організацій, відповідальних за розробку методології їх обрахунку та моніторинг. Також має бути зібрана інформація щодо національного законодавства (зважаючи на загальний обсяг, без урахування відомчих наказів та положень). Дані опитувань, що проводяться національними та міжнародними агенціями та центрами доступні в мережі Інтернет, яка є і зручним інструментом для контент-аналізу.

Аналітичний етап, як і зазначено вище, ґрунтується на «профілі показників», який, з метою деталізації та оптимізації застосування представлено за тематичними складовими, у шести таблицях (табл. 4.9—4.14). Першим блоком є економіка, з традиційними показниками ВВП та зовнішньоекономічної діяльності (табл. 4.9).

Показники, представлені в «економічному блоці», крім аналізу ВВП репрезентують важливу у сучасному глобалізованому суспільстві тему

³⁰² На даний час — з певною долею умовності, після розширення ЄС. Доцільніше розглядати в межах ЄС-15.

³⁰³ Австралія умовно віднесена до Азійсько-Тихоокеанського регіону, в першу чергу через активні спроби інтеграції, здійснені в останні десятиріччя.

інтегрованості до світової економіки на постіндустріальних засадах. Це відображає пріоритети глобальної конкурентоспроможності та інноваційності з програмних документів ЄС. Для детальніших досліджень доцільно також розглядати індекси диверсифікації та концентрації експорту, внутрішньогалузевої міжнародної спеціалізації, структуру ПІІ, проблематику фінансового сектору та зовнішнього кредитування. Наведені в табл. 4.10 глобальні індекси охоплюють набагато ширше коло питань, з метою врахування багатоаспектного підґрунтя для економічного розвитку та зростання. Водночас, економічна домінанта обумовлює доцільність їх аналізу саме за цим тематичним напрямом.

Людський капітал стає на сьогодні основною рушійною силою прогресивного розвитку. Отже, забезпечення його якісних та кількісних характеристик є одним з головних завдань державного управління (індикатори — табл. 4.11). Зважаючи на високу репрезентативність та політичну інтегрованість індексу людського розвитку, що розкриває аспекти тривалості життя, освіти та рівня доходів, інформативність решти глобальних індексів, в категорії просторового розвитку в «соціальному блоці» зроблено особливий акцент на питаннях зайнятості та безробіття (відповідає і політиці ЄС). Сальдо міграцій є певним індикатором ступеню аттрактивності території. При цьому аналіз динаміки кількості (частки) мігрантів є також підставою для коректив стратегічних заходів.

Таблиця 4.10.

Профіль показників. Економіка.

Позиціонування Глобальні індекси	Просторовий розвиток		Політика	Перцепція
	Ключові індикатори	Додаткові індикатори		
Індекс привабливості країни для венчурного та приватного капіталу Індекс глобальної конкурентоспроможності Індекс економічної свободи	ВВП/ 1 особу, дол. США ВВП/1 км ² , дол. США Залежність від імпорту, % ВВП Залежність від експорту, % ВВП	ПІІ/1 км ² , дол. США Високотехнологічний експорт, % експорту Зовнішня торгівля послугами, % ЗЕД Зайняті в сфері послуг, % Витрати на розробки та дослідження, % ВВП	Наявність сучасної законодавчої бази в економічній сфері, участь міжнародних ініціативах, приєднання та виконання до міжнародних конвенцій. Суттєві прогалини (GAP аналіз) Сильні та слабкі сторони (SWOT-аналіз)	Соціологічні опитування Контент-аналіз

Таблиця 4.11.

Профіль показників. Соціум.

Позиціювання	Просторовий розвиток		Політика	Перцепція
	Ключові індикатори	Додаткові індикатори		
Індекс людського розвитку (ООН) Індекс людського капіталу Індекс якості життя в містах Індекс Джині	Щільність населення та зміни його чисельності, осіб/км ² Чисельність міського/сільського населення, млн осіб Витрати кінцевого споживання домогосподарств, % ВВП Очікувана тривалість життя, років	Безробіття, % Безробіття людей з вищою освітою, % Демографічне навантаження, на 1000 осіб працездатного віку Сальдо міграцій, осіб Витрати уряду на освіту, % ВВП Витрати уряду на охорону здоров'я, % ВВП	Наявність сучасної законодавчої бази у соціальній сфері, участь міжнародних ініціатив, приєднання та виконання до міжнародних конвенцій. Суттєві прогалини (GAP аналіз) Сильні та слабкі сторони (SWOT-аналіз)	Соціологічні опитування Контент-аналіз

Індекс Джині обрано в якості індикатора нерівності. У країнах ЄС, інших розвинених країнах світу, все більша увага приділяється питанням гендерної рівності. Йдеться, наприклад, про співставлення часток чоловічого та жіночого безробіття, зайнятості в окремих галузях економіки, гендерної структури людей з вищою освітою тощо. Тому, хоча гендерні показники і не увійшли до основного профілю, їх розгляд при проведенні детального аналізу вважаємо слушним. Розгляд культурологічних аспектів є також доречним в цьому блоці. Водночас, через складнощі їх індикації (порівнянь для різних країн) на цьому рівні (наприклад — різні культурно-релігійні традиції) та обмеженість статистичної бази вони безпосередньо не представлені в профілі. Опосередкованими показниками можуть бути кількість міжнародних туристів або доходи від міжнародного туризму.

Залежність виживання людства від збереження та ощадливого використання ресурсів природного середовища усвідомлена в більшості країн світу, отже особливого значення набуває вибір показників для індикації навколишнього середовища, його стану та змін (табл. 4.12).

Крім глобальних індексів, що ґрунтуються на достатньо складних розрахунках, значного поширення набули показники обсягів викидів парникових газів та розвитку альтернативної енергетики, динаміка яких прямо чи опосередковано окреслює тенденцію змін на шляху

до формування «низьковуглецевої» конкурентоспроможної економіки, подолання глобальних викликів зміни клімату. За наявності даних, увагу тут слід також приділяти оцінці динаміки антропогенного навантаження та деградації земель, збереженню біологічного та ландшафтного різноманіття.

Інституційне середовище є важливою складовою реалізації принципів сталого просторового розвитку, адже тут закладається механізм та ефективність впровадження регіональної та секторальної політики (табл. 4.13). Оцінка інституційного середовища пов'язана з цілою низкою перешкод та обмежень. Серед них — достовірність інформації, можливості отримання даних, значимість експертної думки, наявність прихованих чинників та складність контролю.

Це обумовило включення до профілю окремих показників якості регуляторної політики, що безпосередньо характеризують умови ведення бізнесу і, до певної міри, можуть бути екстрапольовані для визначення якості інституційного середовища в цілому (насамперед щодо рівня бюрократизації процедур). За можливості в цьому блоці варто зважати і на такі дані, як тривалість процедури оформлення власності на земельну ділянку, отримання дозволу для будівництва, наявність електронного документообігу тощо.

Таблиця 4.12.

Профіль показників. Навколишнє середовище

Позиціонування Глобальні індекси	Просторовий розвиток		Політика	Перцепція
	Ключові індикатори	Додаткові індикатори		
Індекс екологічної ефективності Індекс вразливості навколишнього середовища Індекс збалансованого розвитку	Викиди CO ₂ , т/особу Виробництво енергії з відновлюваних джерел, % всієї виробленої енергії Природоохоронні території, % всієї площі Джерела якісної води, % населення, що має доступ	Використання енергії, кг нафтового еквіваленту/особу Емісія інших парникових газів, тис. т еквіваленту CO ₂ Площа лісів, % всієї площі Ресурсні ренти, % ВВП Енергія, що виробляється з біомаси та відходів, % всієї виробленої енергії	Наявність сучасної законодавчої бази у сфері екології та охорони навколишнього природного середовища, участь міжнародних ініціативах, приєднання та виконання до міжнародних конвенцій. Суттєві прогалини (GAP аналіз) Сильні та слабкі сторони (SWOT-аналіз)	Соціологічні опитування Контент-аналіз

Таблиця 4.13.

Профіль показників. Політика та інституційне середовище

Позиціонування Глобальні індекси	Просторовий розвиток		Політика	Перцепція
	Ключові індикатори	Додаткові індикатори		
Індекс сприйняття корупції	Державний борг, % ВВП	Жінки в парламенті, %	Регуляторна діяльність та забезпечення розвитку громадянського суспільства, участь міжнародних ініціативах, приєднання та виконання до міжнародних конвенцій. Суттєві прогалини (GAP аналіз) Сильні та слабкі сторони (SWOT — аналіз)	Соціологічні опитування
Індекс політичної нестабільності	Витрати в державному секторі, % ВВП	Час, необхідний для підготовки та сплати податків, години		Контент-аналіз
Індекс легкості ведення бізнесу	Підприємства, що стикались з необхідністю дачі хабарів, % всіх підприємств Час, необхідний для відкриття бізнесу, дні	Військові витрати, % ВВП		

Для багатьох країн світу (і насамперед для України) актуальними залишаються такі перепони в площині просторового розвитку, орієнтованого на збалансованість, як:

- відсутній механізм налагодження збалансованої взаємодії та підтримки між трьома аспектами збалансованості (економіка, соціум, екологія). Йдеться про відсутність спроможності локальних ландшафтів до самовідновлення, що забезпечується в контексті сприятливої економічної діяльності та сприятливих умов життя людей.
- Недостатньо знань, нових підходів у навчанні та вихованні усіх верств населення, щодо дієвого сприйняття світоглядної парадигми розвитку у XXI ст., а звідси і низька екологічна свідомість населення, де немає місця визначенню загроз для існування існуючого та майбутніх поколінь.

Хоча на сьогодні зарано говорити про домінування «простору мереж і потоків» їх значимість для суспільного розвитку є беззаперечною. В блоці оцінюються основні показники функціонування транспорту та зв'язку, можливості поширення інформації (табл. 4.14). В економічному аспекті висока «зв'язаність» території позначається

насамперед додатковими можливостями для бізнесу та високою конкурентоспроможністю виробництва, в соціальному — поліпшеним доступом до товарів і послуг, освіти, ринків праці, в екологічному — зменшенням навантаження на природні екосистеми. Тут доцільно оцінювати «включеність» країни до міжнародних мереж (міжнародні транспортні коридори, авіаперевезення, платіжні системи, стандарти мобільного зв'язку). Показники інтегрованого просторового розвитку представлені в табл. 4.15.

Таблиця 4.14.

Профіль показників. Мережі й комунікація

Позиціювання Глобальні індекси	Просторовий розвиток		Політика	Перцепція
	Ключові індикатори	Додаткові індикатори		
Індекс мережевої готовності Індекс розвитку інформаційно-комунікаційних технологій Індекс логістичної ефективності	Щільність автомобільних та залізничних шляхів, км на 1000 км ² Забезпеченість провідним Інтернетом, на 100 осіб Забезпеченість стаціонарними телефонами, на 100 осіб	Користувачі мобільного зв'язку, на 100 осіб Користувачі Інтернет, % населення Вантажо- (млрд. т/км) та пасажирооборот (млрд. пас/км), всі види транспорту Тираж газет (1 особу) «Зелені мережі» (%)	Забезпечення інформатизації суспільства, логістичної діяльності, участь міжнародних ініціативах, приєднання та виконання до міжнародних конвенцій. Суттєві прогалини (GAP аналіз) Сильні та слабкі сторони (SWOT-аналіз)	Соціологічні опитування Контент-аналіз

Таблиця 4.15.

Профіль показників. Інтегрований просторовий розвиток

Індикатори	Політика
Існуючі та потенційні глобальні центри (кількість) Індекс Тейла (значення, динаміка) Індекс поляризації розселення (значення, динаміка) Індекс комунікаційної нерівності (значення, динаміка) Доступність центрів Індекс нерівномірності антропогенного навантаження (значення, динаміка) Структура природно-ресурсного потенціалу Структура землекористування та її зміни Міські території (% від площі країни) Особливі території (функціональні зони) (% від площі країни) Території з потенційною «дискомфортністю відстані» (% від площі країни)	Політика територіального (просторового) планування. Суттєві прогалини (GAP аналіз) Сильні та слабкі сторони (SWOT-аналіз)

Стратегічно важливою складовою є аналіз показників, що характеризують інтегрований просторовий розвиток.

Оскільки оцінка інтегрованого просторового розвитку не проводиться на глобальному рівні, а його перцепція навіть в експертному середовищі, є досить ускладненою для уніфікації, профіль показників в цьому блоці представлений у спрощеному вигляді. Крім запропонованих показників, з метою подальшого розвитку положень щодо поліцентричного розвитку, варто аналізувати зміни чисельності міського населення у містах різних функціональних типів, в тому числі — в містах супутниках. В цей розділ також можуть бути включені результати аналізу щодо потенційної периферійності територій, проведеного на регіональному рівні. Основні орієнтири, прописані в документах ЄС, відображені поняттями поліцентричності, інтегрованого розвитку міст та сільських територій, поліпшенням територіальної зв'язності. Нижче представлені роз'яснення щодо індексів та понять з табл. 4.15.

Тематика глобальних центрів (міст) є, на сьогодні, однією з найбільш популярних і в географії, і за її межами. Існує декілька методологічних підходів до визначення «глобальності» того чи іншого міста та рейтинги, що оцінюють міста на основі таких підходів (П. Тейлора, П. Холла та ін.). Доцільним є виокремлення та співставлення результатів для найбільших міст країни, що досліджується.

Індекс Тейла (для ВРП), що використовується як вимір міжрегіональної нерівності, розраховується за формулою:

$$I_t = \sum_{i=0}^n \frac{Y_i}{Y} \ln \frac{Y_i/P_i}{Y/P} \quad (1)$$

де: Y_i — ВРП регіону i ; Y — сума показника по всім регіонам; P_i — чисельність населення регіону i ; P — загальна чисельність населення по всім регіонам; n — кількість регіонів. Збільшення показника означає зростаючий ступінь нерівності.

Індекс поляризації розселення. Пропонується нами розраховувати за формулою:

$$I_p = \left(\frac{y_i}{x} + \frac{y_j}{x} \right) / 2 \quad (2)$$

Для проведення міждержавних співставлень та аналізу динаміки просторового розвитку доцільно використовувати інтегральний індикатор — індекс просторового розвитку. Особливості його структури для України (а також Німеччини та Польщі, для порівняння) візуалізовані на рис. 5.15.

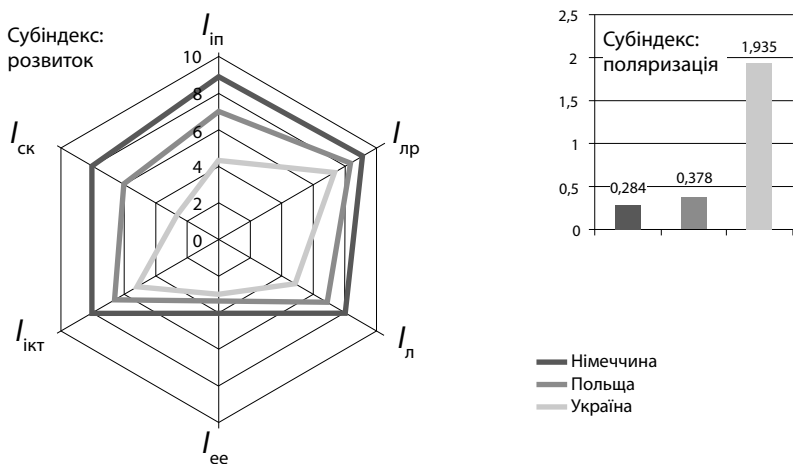

Рис. 5.15. Індекс просторового розвитку

Значення інтегрального індексу просторового розвитку для України становить 14,1, що в декілька разів гірше ніж для Німеччини (162,1) та Польщі (101,6) (рис. VII кольорової вклейки).

Суттєву роль у низькому показнику для України відіграє висока поляризація соціально-економічного розвитку, що проводить умовну межу між Києвом, що практично відповідає показникам в країнах ЄС (хоч і не найкращим) та рештою території, значна частина якої є глибокою периферією.

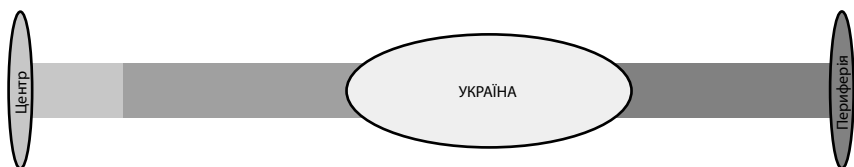

Рис. 5.16. Позиціювання України в системі центр-периферія (за даними основних міжнародних рейтингів 2014—2015 рр.).

У цілому ж позиціонування України за основними міжнародними рейтингами виглядає наступним чином (рис. 5.16).

Ключові риси просторової інтеграції представлені на рис. VIII кольорової вклейки. Основні просторові зв'язки виділені з урахуванням найінтенсивніших маршрутів авіаційного та залізничного транспорту, а також атрактивних напрямів автомобільного сполучення (з використанням сервісу BlaBlaCar).

На жаль, віддаленість від країн центру є досить великою. За окремими рейтингами Україна розташована швидше на периферії світової економічної системи. Після тривалих розмов про транзитну економіку стає очевидним, що держава, незважаючи на величезний територіальний капітал, ледве може претендувати на статус «напівпериферійної» країни, а за усталеними міжнародними класифікаціями цілком об'єктивно може бути віднесена до країн, що розвиваються. Отже, необхідним є суттєве поліпшення управління територіальним капіталом, визначення стратегічних та оперативних цілей, які б дозволили у середньостроковій перспективі утвердження України серед сильніших країн «напівпериферії», у довгостроковій — перехід в категорію «ядра» світової економіки, з середніми показниками соціально-економічного розвитку для країн ЄС.

5.2. Зміни міського простору та сільської місцевості під впливом глобалізації в Україні

5.2.1. Міській простір України в умовах глобалізації

Попередньо ми аналізували основні причини виникнення, напрями та наслідки прояву процесів глобалізації у міському просторі. Отже, варто поглянути і на їх український контекст.

У відношенні території України та її головних міських поселень відтінок глобальності протягом останніх років лише постає на горизонті. Його першими і, поки що, основними складовими стали переваги споживання, від дива ранніх 90-х — «Макдональдсу» та супермаркетів, до гіпермаркетів, сервісів Інтернет, мобільного зв'язку та електронного управління. Природно, що першим акцептором «благ» стала столиця. Згодом вони поширились і в інших найбільших містах — Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Одесі, Запоріжжі, Львові. Очевидно, що на даний час, зважаючи на наслідки російської агресії в окремих

регіонах України, говорити про перспективи розвитку Донецька не доводиться. Водночас, зважаючи на успіхи минулих періодів, місто згадуватиметься при аналізі.

Розглянемо окремі індикатори глобальності та міжнародних функцій українських міст (репрезентація, концентрація населення та ділової активності, сприйняття та поширення стандартів та технологій, культурний та інформаційний обмін тощо), враховуючи те, що доступність (і наявність) таких даних залишається низькою.

Глобальна репрезентація. Щодо присутності українських міст у різноманітних міжнародних рейтингах ситуація є швидше невтішною. Як ми вже зазначали вище, за рейтингом А. Т. Kearney жодне українське місто не увійшло до переліку глобальних, і, лише Київ, час від часу, з'являється на середніх та нижніх сходинках інших міжнародних оцінок. Так, наприклад, у 2013 р. Київ посів у рейтингу міст з найкращою репутацією 73 місце, між Сан-Пауло та Ієрусалимом, обійшовши щоправда значно «глобальнішу» Москву (враховано атрактивність міського ландшафту)³⁸⁶. Примітним фактом є присутність Києва в обох «Альфа-Бета-Гамма» класифікаціях. В першій (П. Холл), що орієнтовно відноситься до 2005—2006 р. Київ увійшов до групи «дельта-міст», із середньовираженою тенденцією³⁸⁷. У другій (П. Тейлор), станом на 2004 р. місто належало до групи «міста з достатньою кількістю послуг», поступово покращуючи показники, спочатку до «Бета-» (2008), згодом до «Бета» (2010) та «Бета+» (2012)³⁸⁸. Крім того, декілька міст України увійшли в рейтинг інновативних міст (Innovation Cities Global Index) — Львів (350 місце), Київ (361), Одеса (397), Харків (400), Дніпропетровськ (402), Симферополь (416), Донецьк (417), Севастополь (418), Запоріжжя (420), з 445 міст світу³⁸⁹. Критеріями оцінки зазначеного рейтингу є рівень культури, інфраструктури та базові умови для поширення

³⁸⁶ The Cities With The Best Reputations. The Reputation Institute. [Електронний ресурс] — Режим доступу <http://www.forbes.com/pictures/mkl45hjgh/the-cities-with-the-best-reputations/>

³⁸⁷ Sir Peter Hall, The World's Urban System: A European Perspective. Global Urban Development Volume 1 Issue 1 May 2005. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.globalurban.org/Issue1PIMag05/Hall%20PDF.pdf>

³⁸⁸ Taylor, P. J. 2003. World city network: A global urban analysis. New York: Routledge Taylor and Francis Group. — 253 p.

³⁸⁹ Innovation Cities Global Index 2014. [Електронний ресурс] — Режим доступу www.innovation-cities.com

інновацій. Той факт, що Львів обійшов столицю у рейтингу, ще раз підтверджує висновки аналітичного огляду «Doing Business in Ukraine» щодо менш корумпованого та більш сприятливого бізнес середовища у західних регіонах країни.

На жаль, серед прогнозів щодо становлення нових глобальних міст Україна не фігурує. Водночас їх достовірність викликає певні сумніви. Так, досить відомий рейтинг найбагатших міст, складений консалтинговою фірмою Pricewaterhouse Coopers³⁹⁰ не включав у перелік Київ, ані у 2005 р., ані у прогнозованому 2020 р., хоча вже у 2005 р. ВРП Києва перевищував необхідний для останнього, 151, місце поріг у 5 млрд дол. США. То ж позитивна динаміка розвитку економіки України в цілому та Києва зокрема свідчить про те, що місто має шанси подолати подібні перепони в майбутньому.

Населення. Одним з важливих чинників, що визначає позиції міста на глобальній шахівниці є, безумовно кількість населення. Як зазначає М. Слука «на сьогоднішній день в списку тридцяти найбільших агломерацій світу, який беззастережно і з великим відривом очолює Великий Токіо, на глобальні міста припадає трохи $\frac{1}{3}$. Серед усіх виділених, згідно класифікації групи GaWC5, глобальних міст тільки в одного центру — Женеві — чисельність населення не дотягує до одного мільйона жителів. Більше $\frac{3}{4}$ з них — міста з людністю 1—10 млн осіб. З десяти глобальних центрів вищого рангу («Альфа»), сім — агломерації з населенням понад 7 млн осіб»³⁹¹. В цьому аспекті Київ і деякі інші міста України мають хороші демографічні перспективи. Вже на даний час Київська агломерація посідає 137 місце в переліку основних світових агломерацій³⁹², з населенням 3350 тис. осіб (м. Київ — 2869 тис. осіб) з темпами щорічного приросту 1 % для агломерації і прогнозом досягнення відмітки 4000 тис. осіб для міста. Позиції інших українських агломерацій розподілені наступним чином — Харків (314 місце, 1650 тис. осіб), Донецьк (341 місце, 1500 тис. осіб), Дніпропетровськ (360 місце,

³⁹⁰ The 150 richest cities in the world by GDP in 2020. City Mayors Statistics. [Електронний ресурс] — Режим доступу <http://www.citymayors.com/statistics/richest-cities-2020.html>

³⁹¹ С л у к а Н. Новая модель «геодемографического воспроизводства» глобальных городов [Електронний ресурс] / Н. Слука — Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2008/0343/tema05.php>

³⁹² Major agglomerations of the world. City Population. [Електронний ресурс] — Режим доступу <http://www.citypopulation.de/world/Agglomerations.html>

1400 тис. осіб), Одеса (464 місце, 1110 тис. осіб). Для співставлення розглянемо показники низки міст світу з переліку, що охоплює міста, міські агломерації, консолідовані міські зони (табл. 5.19). Коментуючи рейтинг в цілому зазначимо, що очікувано найбільшими та стрімко зростаючими агломераціями є азійські — Токіо, Шанхай, Джакарта, Делі, Сеул, Бомбей. Але великі українські міста мають достатньо сильні позиції для виходу на глобальний рівень.

Таблиця 5.19.

Основні міські агломерації світу (вибірково)³⁹³

Місце у рейтингу	Місто	Кількість населення (тис. осіб)	% щорічного зростання населення
1	Токіо	39400	0,2
3	Шанхай	29600	4,0
11	Нью-Йорк	21800	0,55
22	Лондон	14000	1,2
28	Париж	11200	0,55
49	Гонконг	7200	0,6
60	Мадрид	6400	1,6
95	Берлін	4350	1,4
126	Рим	3625	2,0
137	Київ	3350	1,0
192	Будапешт	2525	0,2
206	Амстердам	2330	0,9
219	Варшава	2250	0,5
236	Відень	2100	1,4
314	Харків	1650	0,3
341	Донецьк	1500	0,3
353	Прага	1450	1,25
360	Дніпропетровськ	1400	0,2
414	Цюріх	1240	1,2
425	Гельсінкі	1200	1,15
464	Одеса	1110	0,5
464	Осло	1110	1,9
513	Антверпен	1020	1,0

³⁹³ Складено автором на основі даних Major agglomerations of the world. City Population. [Електронний ресурс] — Режим доступу <http://www.citypopulation.de/world/Agglomerations.html>

Діяльність корпорацій та бізнес-середовище. Одним з головних індикаторів високого міжнародного статусу міста є наявність в ньому штаб-квартир (головне) та філій (другорядне) транснаціональних корпорацій (ТНК). Особливо виділяються ТНК, що входять, за даними Financial Times, до списку 500 глобальних ТНК³⁹⁴. Наголосимо на декількох важливих положеннях. Перше з них — те, що українські ТНК досі не входять ані в зазначений список 500 глобальних ТНК, ані список 100 найбільших не фінансових ТНК, що складає ЮНКТАД. Отже жодної відповідної штаб-квартири в Україні немає. Що стосується філій іноземних ТНК, вони безумовно представлені на українському ринку, але вести мову про їх точну кількість та обсяги діяльності надзвичайно складно. Очевидно, що більшість сконцентрована у великих агломераціях (часто для виробництва — це приміська зона), а також орієнтована на місцевого споживача (харчова промисловість, побутова хімія, продаж побутової техніки та автомобілів), а не на технології та послуги. При цьому наприклад за даними консалтингової компанії СВ Richard Ellis, Київ займає 42 місце у світі за розташуванням офісів найбільших міжнародних компаній.

Ще одну можливість для аналізу в цьому аспекті знову надає Forbes, на основі рейтингу топ-200 найбільших компаній, що працюють в Україні³⁹⁵. За даними журналу загальна виручка від їх діяльності складала за перше півріччя 2014 р. 63 млрд грн. Близько 100 компаній з переліку зареєстровані в м. Києві (деякі в області). Другим досі залишався Донецьк (понад 20 компаній, переважно ресурсорієнтовані, та із зрозумілим спадом виробництва), далі — Дніпропетровськ (близько 15) та, із суттєвим відривом — Одеса та Запоріжжя. В цілому топ-200 включає в Україні понад 2 десятки міст. Дослідження проведені щодо бізнес-функцій та зв'язків міст³⁹⁶ також вказують на Київ, Донецьк та Дніпропетровськ як командні бізнес-центри. Зазначається, що зв'язок між українськими та глобальними містами підтримується через 66 найбільших компаній, 38 з яких відкрили штаб-квартири в

³⁹⁴ Global 500, 2013. The Financial Times. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.ft.com/intl/indepth/ft500>

³⁹⁵ 200 крупнейших компаний. ForbesУкраина [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://forbes.ua/ratings/2>

³⁹⁶ Баранцев П. Глобальні міста як каркас економіки. Український контекст. [Електронний ресурс] / П. Баранцев. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Economics/77654>

Києві, що становить 57,57 %. Розглянувши інфраструктуру та сприятливість середовища можна побачити дещо іншу картину. За кількістю бізнес-центрів домінує м. Київ (273), далі йде Львів (59), Одеса (45), Дніпропетровськ (32), Донецьк (20)³⁹⁷. Табл. 5.20 демонструє беззаперечне лідерство Києва за показниками ЗЕД (табл. 5.20). Вищою є частка киян, зайнятих у сфері послуг.

Таблиця 5.20.

Населення та окремі показники зовнішньоекономічної діяльності найбільших міст України³⁹⁸

2012 р.	Населення		Експорт		Імпорт		ПІІ	
	% в регіоні	% в країні	% в регіоні	% в країні	% в регіоні	% в країні	% в регіоні	% в країні
Дніпропетровськ	30,1	2,2	26	3,8	61	4,7	27	4,5
Київ	61,6	6,1	86,5	18,6	84,5	30,8	92,3	53,9
Одеса	42,2	2,2	36,1	0,9	55,6	3,1	57,3	1,4
Харків	52,5	3,2	78,5	2,6	56,5	2,9	86,9	5

Людський капітал: освіта. Відома думка про важливість знання та рівня освіти, як складових людського капіталу, для економічного розвитку залишається цілком слушною. З огляду на це Україна має певні переваги, і щодо загальної, і щодо вищої освіти населення. Кількість вищих навчальних закладів в Києві, наприклад, за даними Держкомстату становила у 2012 р. 72, із загальною кількістю студентів 449,0 тис. осіб. Недоліки приховані у сфері якості освіти. Хоча перші кроки щодо міжнародної інтеграції студентів вже зроблено насамперед із запровадженням так званої «Болонської системи», справжні стандарти вищої освіти повністю не витримуються навіть в найбільших столичних ЗВО.

Найкращим свідченням нинішньої ситуації є рейтинг українських університетів за однією з міжнародних систем (табл. 5.21).

³⁹⁷ Дані зведені на основі інформації з мережі інтернет. Але їхня репрезентативність може бути підтверджена лише на основі глибокого аналізу — клас бізнес-центру, площі тощо. Крім того, тут враховані не лише бізнес-центри, а й торгівельно-офісні центри.

³⁹⁸ Укладено автором на основі даних обласних статистичних щорічників.

Таблиця 5.21.

Українські університети: глобальний вимір якості (2015 р.)³⁹⁹

Назва університету	Місто	Рейтинг серед європейських ВНЗ	Світовий рейтинг
КНУ ім. Т. Шевченка	Київ	428	885
НТУ України «Київський політехнічний інститут»	Київ	570	1664
Національний технічний університет Харківський політехнічний інститут	Харків	578	1694
Національний університет «Львівська політехніка»	Львів	707	2225
Одеський університет ім. І.Мечникова	Одеса	741	2365
Національний гірничий університет	Дніпропетровськ	741	2365

В табл. 5.21 представлено по одному університету від найбільших міст України, з найкращим показником. В цілому, по рейтингу, Київ знов вирізняється серед інших міст (серед 10 найуспішніших ВНЗ України — 3 з Києва). Загальна кількість університетів у рейтингу — понад 21 тис., що залишає привід для національного оптимізму. Водночас, зважаючи на глобальну перспективу, рейтинги України тут мають бути суттєво покращені, в першу чергу для КНУ ім. Т. Шевченка, Київського політехнічного інституту, решти ВНЗ з обласних центрів. Крім того, наразі важко похвалитись кількістю іноземних студентів. За даними Міністерства освіти України⁴⁰⁰ їх число становило 44 082 особи, з яких 12 004 навчаються в Харкові, 7983 — в Києві, 4709 — в Одесі. Отже, на прикладі Києва можна сказати, що іноземці складають близько 2 % всіх студентів. Показовими є і країни їх переважного походження — Китай, Росія, Туркменістан, Індія, Йорданія.

Інформаційний обмін. Поширення користувачів мережі Інтернет, як індикатор інформаційного обміну, у XXI ст. стало одним з феноменальних, за швидкістю зростання, явищем. Не стала виключенням і Україна, де кількість Інтернет-користувачів зросла за десять років майже у шість разів, до 19,7 млн осіб, хоча залишається значно

³⁹⁹ Складено на основі Webometrics Ranking of World Universities. [Електронний ресурс] — Режим доступу <http://www.webometrics.info>

⁴⁰⁰ У Міносвіті України назвали кількість іноземних студентів [Електронний ресурс] // Кореспондент. — Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/1046167-u-minosviti-ukrayini-nazvali-kilkist-inozemnih-studentiv>

меншою ніж в країнах Західної Європи та США, з відповідними корективами на якість зв'язку. У регіональному аспекті лідерство традиційно належить Києву, де знаходяться 41,8 % користувачів мереж⁴⁰¹. При цьому відсоток аудиторії в інших великих містах є значно меншим — 16,1 % у Дніпропетровську, 6,0 % в Харкові, 5,2 % — у Львові. Орієнтовно на найбільші міста України припадає близько 70 % всіх користувачів Інтернет. Постійно зростає кількість хостів та доменів «ua».

Цікаво, що при доволі середніх показниках розвитку галузі, Україна очолила антирейтинг країн, в яких налічується найбільша кількість сайтів, що містять шкідливі програми — «кожен 16-й сайт в Україні містить шкідливе ПО, яким потенційно може бути заражений комп'ютер користувача. Так, на 1000 хостів припадає 59,2 заражених сайтів. Це найвищий показник у світі, для порівняння, у всій мережі Інтернет, у середньому, заражений приблизно кожен 54-й ресурс»⁴⁰².

У територіальному відношенні важливою є інформація щодо локалізації офісів 25 найбільших ІТ компаній в Україні. З загальної кількості 80 у Києві розташовано 19, у Харкові — 11, в Одесі — 7, у Дніпропетровську, Львові, Вінниці — по 6. По 1—2 офіси має ще близько 10 міст України⁴⁰³.

Транспорт. Не коментуючи стан українських автобанів та якість залізничних перевезень розглянемо найважливіші для «глобальності» міста авіаперевезення. За даними компанії Skytrax⁴⁰⁴ до топ-5 найбільших аеропортів світу потрапили такі, що розташовані: в Атланті (92,4 млн пасажирів), Пекіні (77,4 млн), Лондоні (69,5 млн), Чикаго (66,7 млн), Японії (62,3 млн). Такий пасажирообіг є недосяжним для національних аеропортів, серед яких найпотужніший, Бориспіль мав у 2013 р. пасажирообіг близько 8 млн осіб та не входить до 100 найбільш аеропортів

⁴⁰¹ В Україні вже майже 20 мільйонів регулярних інтернет-користувачів. [Електронний ресурс] // Українська правда. — Режим доступу <http://life.pravda.com.ua/technology/2013/03/27/125244/>

⁴⁰² Україна очолила рейтинг країн за кількістю шкідливих сайтів — дослідження [Електронний ресурс]. Інформаційне агентство Уніан. — Режим доступу: <http://www.unian.ua/science/919968-ukrajina-ocholila-reyting-krajin-za-kilkisty-shkidlivih-saytiv-doslidjennya.html>

⁴⁰³ Топ-25 крупнейших IT-компаний Украины, январь-2014: три лидера по три тысячи. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://dou.ua/lenta/articles/top-25-january-2014/>

⁴⁰⁴ Skytrax. Air Travel Rating and Reviews. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.airlinequality.com/main/forum.htm>

світу. На європейському рівні ситуація для Києва є дещо кращою. Київ-Бориспіль посідає 56 сходинку серед інших аеропортів, випереджаючи, наприклад, Берлінський Schonefeld, і, незначною мірою поступаючись Варшаві. Крім того, аналіз зв'язків із глобальними містами вказує, що Київ-Бориспіль організовує та приймає прямі рейси 12 міст з топ-30 рейтингу А. Т. Kearney, що становить близько 39 % з цієї вибірки (для Лондонського Хітроу цей показник 80 %, а зважаючи на те, що рейси в Австралію потребують технічної пересадки можна говорити і про 99 %) ⁴⁰⁵. Щодо інших міст України (Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Львів), їх глобальна повітряна комунікація є значно слабшою, охоплюючи по два-три глобальних міста (Москва, Стамбул, Берлін, Відень) з пасажирообігом, переважно в межах 1 млн осіб.

Культурний обмін. Культура і спорт — звичні, ще з радянських часів, сфери успішності соціалістичного і постсоціалістичного суспільства. До певної міри ця теза справедлива й досі. Адже Україна дійсно може пишатись проведенням таких заходів як Євробачення, Євро-2012, спортивними перемогами, пам'ятками зі списку ЮНЕСКО, унікальними церквами, сакральними місцями, музеями. І, зрозуміло, саме великі міста є значимими для подій та туристів. Але, статистика є менш виразною. Ані кількість туристів, ані доходи отримані від туризму не відповідають потенціалу культурно-історичної спадщини держави. Навіть Київ, який, відповідно з дослідженням Master Card «Глобальний індекс міст» посів 64 місце в світі та 21 в Європі за кількістю туристів, не може претендувати на роль міжнародного атрактора. З 1768 тис. туристів у 2012 р. лише 124 тис. становили іноземні туристи. Кількість музеїв, що коливається у великих містах України біля відмітки 30—50 (44 — в Києві, 43 — у Дніпропетровську, 40 — у Львові, 30 — в Одесі) не співставна з європейськими показниками (240 — у Лондоні, наприклад). При цьому варто зважати і на міжнародну репутацію музею, яка для більшості українських закладів закрыта вартістю реклами. Водночас інститут «побратимства» міст є досить розвиненим. Так, Київ має близько 60 міст-побратимів.

Політична складова. Події двох Майданів, 2004 р. та 2013 р. вивели, принаймні Київ, на вершини світових політичних дискусій. Досить успішним, з часу отримання незалежності був і розвиток

⁴⁰⁵ Розраховано на основі аналізу сайтів аеропортів та рейтингу А. Т. Kearney.

зовнішньополітичних відносин. На сьогодні в Україні, за даними МЗС⁴⁰⁶, діє близько 140 іноземних дипломатичних місій, представництва міжнародних організацій, що переважно базуються в Києві. Щодо дипломатичних представництв в інших містах, слід виділити Одесу (20), Львів (16), Харків (6). Консульства Вірменії та Туреччини діють в Дніпропетровську. Очевидно, що в цій сфері можна очікувати розвиток позитивного сценарію і входження, хоча б столиці, у коло міст-реципієнтів багатосторонніх політичних зустрічей та конференцій.

Можна по різному сприймати індикатори і тренди щодо глобального позиціонування України, але, цілком очевидно, що навіть при незначних успіхах соціально-економічного розвитку екологічна ситуація в багатьох українських містах є поганою або критичною. В першу чергу це стосується крупних міст, які мають найбільші масштаби концентрації виробництва і населення та антропогенного впливу на довкілля. В більшості країн світу найбільшим містом є столиця, в якій окрім її власних проблем фокусуються і економіко-соціальні та екологічні проблеми країни в цілому, зумовлені особливостями конкретних природних, історичних, суспільних, економічних, політичних умов та факторів впливу. Вищезазначене повною мірою справедливе і щодо Києва, який перебуває зараз на принципово новому етапі розвитку. Зупинимось детальніше на особливостях прояву тут процесів глобалізації.

Не викликає сумнівів домінування Києва, в економічному і соціальному вимірах. Це — єдине велике місто, де чисельність населення, в період 2001—2018 рр. істотно зросла. Схожа ситуація склалася і в економічній сфері — місто концентрує близько 20 % ВВП, 18 % експортних та 30 % імпорتنих операцій, 25 % ПІІ, 15 % економічно активних підприємств країни. Цитуючи одну з численних публікацій «у більшості українських міст (крім Києва — прим. авт.) з населенням більше 100 тис. спостерігається швидше стабілізація, а в деяких навіть стагнація економіки»⁴⁰⁷.

Примітним водночас є той факт, що за рейтингами, які так чи інакше відображають якість міського життя, Київ не посідає першого

⁴⁰⁶ Міністерство закордонних справ України [Електронний ресурс]: офіційний сайт. — Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/dip-in-ukraine/missions-list>

⁴⁰⁷ Офіційний сайт журналу «Кореспондент» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net>

місяця. Згідно з рейтингом журналу «Фокус», в 2012 р. Київ отримав лише п'яте місце серед кращих для життя міст України, поступившись Івано-Франківську (1), Чернівцям (2), Донецьку (3), Львову (4). Суть того, що відбувається розкрита лаконічним коментарем «незважаючи на фінансове та економічне благополуччя, погана екологія, високий рівень злочинності, дорожнеча продуктів і нерухомості не дозволили Києву зайняти більш високе місце. У всіх великих міст аналогічні проблеми»⁴⁰⁸. У 2015—2018 рр. в рейтингу міст за якістю життя Київ посідав лише 13—14 місце. Можна зробити висновок про те, що глобалізація «по-українськи» означає слабе управління і безліч ризиків.

Київ не є глобальним містом, але відчутно змінюється під впливом глобалізації, що має бути враховано в планувальному процесі. Серед основних просторових індикаторів їх впливів:

1. Зміна структури економіки, що означає зниження зайнятості у сфері виробництва на користь сфери послуг. Поступовий «винос» промислових підприємств за межі міста. Втім, деякі промислові гіганти минулого століття все ще розташовані в центрі (наприклад, завод «Арсенал»).

2. Зростання інфраструктури ділової активності⁴⁰⁹ — частина міської території отримала почесний ярлик «ділової зони» — CBD, функціонує близько 80 бізнес-центрів. Найбільш престижними визнані «Поділ Плаза», «Леонардо», «Prime», «Євразія», «Horizon Park», «Ренесанс», «Eleven». Сюди ж можна віднести зростання числа виставкових центрів, представництв ТНК і міжнародних організацій.

3. Поява і зростання кількості торговельних і торгово-розважальних центрів (ретейлтейнмент) — мегамаркетів, гіпермаркетів (у Києві — більше 40). Розширення спектру брендів, представлених на ринку, в тому числі — зростання сегменту елітних продажів⁴¹⁰ (не тільки продукти харчування та одяг, але яхти, нерухомість, нестандартні послуги). Формування культу шопінгу як способу життя, дозвілля, засоби комунікації. У теж час «центральна

⁴⁰⁸ Офіційний сайт журналу «Фокус». Добре живуть. Фокус визначив кращі міста для життя в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://focus.ua/society/241851>

⁴⁰⁹ З 2014 р. у цьому аспекті, як і щодо торговельних центрів маємо констатувати певний спад, обумовлений кризою українсько-російських відносин.

⁴¹⁰ З 2014 р. спостерігається спад і закриття багатьох закладів «елітної» ніші.

торгова вісь» Києва (одна або декілька центральних вулиць, де зосереджені торгові площі провідних світових брендів різного класу) все ще значно поступається світовим аналогам. Це стосується і спектра брендів, і різноманітності товарів, і цінової політики.

4. Поява і зростання готелів високого класу, в першу чергу світових брендів. На сьогодні в Києві представлені багато добре відомі мережі — Hyatt Regency, Fairmont Grand Hotel, Holiday Inn, Raddisson, Marriott, Sheraton і інш.

5. Зростання котеджної забудови (станом на вересень 2012 р. продажі велися в 73 котеджних містечках⁴¹¹), як відображення образу «щасливою американської сім'ї», реалізація якого в українських реаліях є набагато більш складною (від утилізації відходів до транспортної доступності).

6. Парадоксально одночасне зростання інфраструктури здорового і нездорового способу життя. Об'єкти першої категорії — фітнес-центри, спортивні студії (на сьогодні в Києві — близько 100). Друга категорія — нічні клуби, ресторани швидкого харчування. У Києві на сьогодні налічується 26 ресторанів мережі Макдональдс (з 74 по Україні), і, судячи по інших містах Європи, мережа розшириться.

7. Неконтрольовані темпи збільшення обсягу твердих відходів, в першу чергу — пластикового сміття. Кожен українець щороку створює 200—250 кг твердих відходів, житель великого міста — 330—380 рр. В одному з рейтингів столиця України була названа найбруднішим містом Європи, із згадкою факту, що один киянин за рік виробляє вдвідесятеро більше відходів, ніж важить сам.

8. На жаль, одним з національних трендів глобалізації стало руйнування пам'яток історії та архітектури, зелених зон, незабудованих просторів.

9. Відчутна трансформація вигляду міста — нові проекти, нові конструкційні матеріали. Це могло б стати нормальним явищем і стилем «хай-тек» або «постмодерн», якби не одне «але» — відсутність будь-якої узгодженості архітектурних груп. Більшість нових

⁴¹¹ Офіційний сайт агенції замської нерухомості [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zagorodom.ua/versija-dlja-pechati.htm?debid=1652&template=282>

будинків не «вмонтовані» не лише в архітектурний ансамбль старого міста, а й будь-який інший ансамбль в принципі. Очевидно, мова йде про процеси «вибіркової дерегуляції міського простору», коли «міський простір фрагментується і проектується відповідно до вимог глобальних неоліберальних інвесторів», а «просторова фрагментація ігнорує потреби місцевих громад і виключає їх з процесу планування на всіх рівнях»⁴¹².

10. Збільшення інтенсивності трафіку, і, як наслідок — «пробки», викиди, відчутний брак паркувальних місць і розв'язок, збільшення так званого «commuting time». Позитивним є той факт, що в останні роки набирає обертів будівництво нових дорожніх розв'язок та адаптація в цій області досвіду великих міських агломерацій.

11. Зростаюча інформатизація та «електризація». Стаціонарний комп'ютер і його більш пристосовані до пересувань модифікації, Інтернет-кафе, мобільний зв'язок, всілякі електроприлади. Крім зручності в роботі та відпочинку, що, безумовно, відбулося у структурі та спрямованості міських зв'язків, міський житель стикається з проблемою електромагнітних полів і неправильно утилізованої техніки, аксесуарів.

12. Агресивний маркетинг і реклама. Поява терміну «out-of-home», що позначає сектор зовнішньої реклами. По одному з джерел «На сьогодні зафіксовано близько 90000 поверхонь в 60 містах. Основна частина (29 %) інвентарю (і 40 % рекламних бюджетів) припадає на Київ, по 6—7 % в мільйонниках, 3—4 % у містах з населенням 700—500 тис. і по 1—1,5 % в інших обласних центрах»⁴¹³. Враховуючи сукупну дія всіх джерел реклами (метрополітен, салони інших транспортних засобів, ЗМІ) можна говорити про несприятливий соціальний клімат в міському середовищі, а також особливостях її візуального сприйняття.

13. Зростання злочинності, у тому числі й економічної, яка стає

⁴¹² Аль-Хамарнех А. Міста в умовах неоліберального розвитку суспільства: тенденції на прикладі міст Дубаї та Київ / А. Аль-Хамарнех, Й. Марграфф, О. Дронова // Український географічний журнал. — 2013. — № 1. — С. 46.

⁴¹³ Офіційний сайт рекламної агенції «Мастер Ед Україна» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://oohmasterad.wordpress.com/tag/doors-consulting>

транснаціональною. Безумовно, тут спостерігається значна диференціація, як для різних міст України, так і для районів одного міста.

14. Зростання числа і специфічна локалізація мігрантів (для Києва типові представники КНР, В'єтнаму, Афганістану).

15. Деяка перебудова культурного простору, поява арт-центрів, арт-студій, аквапарків. Цікавим індикатором є і поява кухні різних народів світу, що, як правило, несе в собі цілий комплекс традицій.

16. Особливості житлової забудови і ціни на нерухомість. Зрозуміло, що ціни на нерухомість в Києві є вищими ніж в решті українських міст. Станом на 2012 — 2013 рр. вони до певної міри корелювали з вартістю квадратних метрів у великих європейських містах і мали тенденцію до зростання. Суспільні трансформації після революції гідності призупинили та навіть обернули цей процес назад.

Відносно соціальної сегрегації слід зазначити, що цей процес стартував і набирає обертів. На сьогодні значною мірою зруйнована структура радянського періоду — квартали партійної номенклатури і працівників сфери культури, наукових співробітників, заводські квартали. Центр (частина Печерського та Шевченківського районів) зберіг своє значення. У той час, йде активне формування інших ядер елітної забудови (Оболонські Липки), котеджна забудова в межах і за межами міста (найбільш елітна — в Обухівському напрямку), будівництво житлових масивів на периферії центральних районів (наприклад, на Печерську — Звіринський масив), на околицях Києва і міст супутників. В цілому, аналіз цін на житлову площу дозволяє зробити висновок швидше про формування цілісного центрального простору, ніж декількох розрізнених ядер. Типовим для міста, що «глобалізується» є інтенсивний процес субурбанізації, який супроводжується як новою забудовою, так і активним приростом населення в містах-супутниках (Бровари, Бориспіль, Вишневе, Ірпінь) в межах 5—13 % за період з 2001 по 2013 рр.

Незважаючи на наявність багатьох індикаторів глобального впливу, Київ на сьогодні далекий від статусу глобального міста і не представлений ні в реальному (2008), ні в прогнозованому (2025) рейтингах

Pricewaterhouse Coopers «Топ-150». Враховуючи стан міської інфраструктури, і цілий ряд інших особливостей муніципального менеджменту, для городян це скоріше благо, хоча і короткострокове, відносно в світлі загальних тенденцій. У цілому ж такі питання не можуть вирішуватися за межами загальної концепції просторового розвитку держави.

За підсумками всього викладеного вище можна зробити принаймні **чотири висновки** щодо сучасного стану та перспектив розвитку міжнародних функцій міст України, які на даний час ще не «глобальні», але вже виражено «незбалансовані» за всіма вимірами.

1. Є нагальна потреба існування принаймні одного міста, яке б повноцінно виконувало весь спектр міжнародних функцій. На даний час жодне українське місто не відповідає такому статусу, але, за всіма ознаками, такий потенціал має Київ. Отже, стратегія розвитку міста та новий Генеральний план мають зробити особливий аспект на залучення іноземних інвестицій та вдосконалення інфраструктури, бізнес-середовища, та викликах глобалізації.

2. Інші обласні центри мають стати проміжною ланкою сполучення в межах просторового каркасу країни. З огляду на данні аналізу, на сьогодні найбільш перспективними центрами є Дніпропетровськ, Одеса та Львів (останній — особливо зважаючи на напрям євроінтеграції). Певний потенціал формується і у Вінниці.

3. Формальною, але суттєвою перепоною є проблема ведення статистики міського розвитку, оскільки низька доступність, коректність та порівнянність статичних даних зрештою позначаються на моніторингу та управлінні міськими територіями. Доцільним було б і впровадження Стратегії сталого просторового розвитку України (подібно до Європейської практики та Територіального порядку денного ЄС-2020) та необхідних індикаторів, які б сприяли аналізу сучасного стану, зв'язків та функціональної якості міського розвитку.

4. Глобальні або міжнародні функції міст не є обов'язковою ознакою руйнування та забруднення середовища, хоча, для багатьох великих міст країн периферії це суттєвий виклик у відносинах суспільства і природи. Водночас, в оптимальному випадку йдеться швидше про змінене, але раціонально та екологічно організоване середовище. Як і держава в цілому, українські міста досі

демонструють низький рівень екологізації та спотворену структуру природокористування. Тому, навіть у разі відсутності Стратегії сталого просторового розвитку важливим і паралельним економічному зростанню, має стати процес забезпечення збалансованості міського розвитку, у відповідності з критеріями розвитку європейських міст (стосовно енергоефективності, водоспоживання, емісій парникових газів, утилізації сміття). Йдеться про визначення оптимального співвідношення між перспективною чисельністю населення міста та його територіальними параметрами, уточнення структуризації міської площі в межах територій різного функціонального призначення, визначення їх меж і пропорцій, тенденції житлового будівництва, інтенсивність землекористування в місті, розвиток транспортних комунікацій. Відповідні індикатори розроблені кількома міжнародними організаціями та можуть бути успішно адаптовані в Україні. Керівними тут мають також стати положення Ольборзької Хартії «Міста Європи на шляху до сталого розвитку» та національне законодавство (Концепція сталого розвитку населених пунктів; місцеві концепції та стратегії сталого розвитку міст).

5.2.2. Глобалізація та «європеїзація»: реакція української сільської місцевості

Успішний розвиток сільських територій, як правило співзвучний з подоланням проблем бідності та периферійності, є питанням, що стоїть у порядку денному багатьох країнах та регіонів, і, за своєю сутністю — глобальним. У його вирішенні тісно переплетені, з одного боку, проблеми споживання якісних продовольчих товарів, з іншого — проблеми рентабельності сільськогосподарського виробництва, а отже доходів та специфіки їх розподілу (за територією та власністю). Вище ми розглядали основні тенденції та сценарії, які формуються для сільської місцевості в ході процесів глобалізації. Також стисло аналізували політику країн ЄС щодо відповідного сектору. Отже, спробуємо в цьому контексті поглянути на українські реалії.

Що являє собою сучасна сільська місцевість України? Це питання може знайти багато відповідей. В економічному вимірі це складне поєднання фермерських підприємств, середніх та великих агрохолдингів з депресивними, збитковими господарствами та індивідуальною працею.

Соціальний вимір позначений, нажаль, суттєвим відтоком населення через внутрішні та зовнішні міграції, природне скорочення, зубожіння. Екологічний аспект значною мірою відображений у нераціональній структурі природокористування, забрудненні і розораності територій. Культурологічна складова виражена викликами втрати ідентичності, проблемами збереження унікальних етнічних та історичних цінностей.

Слід відзначити, що і трансформаційний пострадянський період, і проблеми соціально-економічного розвитку держави в цілому, особливо гостро позначились у сільській місцевості. Частка сільського населення, починаючи з середини ХХ ст., постійно зменшується. І це — не лише природний наслідок процесів урбанізації. Це також результат кількох голодоморів організованих радянською владою з метою ослаблення спротиву українського селянства колективізації та його остаточного підкорення, надмірного навантаження, яке несла Радянська Україна задля відновлення господарського комплексу СРСР у повоєнні роки, безправ'я та нелюдських умов праці, що панували в колгоспах до 70-х років ХХ ст. Отже, відсоток сільського населення, який, у 1926 р., становив 81,5 від загальної чисельності населення вже у 1970 р. дорівнював 45,7, у 1989 р. — 33,3⁴¹⁴. Протягом років незалежності ця частка залишалась більш менш стабільною, але з тенденцією до зменшення. На початок 2015 р. вона становила 30,9 %. Починаючи з 1990 р. кількість сільських населених пунктів зменшилась на 420⁴¹⁵. Зміни адміністративно-територіального поділу, спрямовані на укрупнення територіальних громад, що впроваджуються нинішнім урядом, очевидно дозволять приховати розвиток цієї тенденції, оскільки і сьогодні кількість сіл де проживає декілька десятків людей пенсійного віку є чималою. Окрім депопуляції, в сільській місцевості слід констатувати старіння населення, високий рівень безробіття і бідності, низьку інфраструктурну забезпеченість, обмежений доступ до послуг освіти, медицини, торгівлі. Так, у більшості регіонів України серед зареєстрованих безробітних кожен другий — мешканець сільської місцевості, зокрема

⁴¹⁴ Переписи населения Российской Империи, СССР, 15 новых независимых государств. Демоскоп Weekly. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/ssp/census.php?cy=0>

⁴¹⁵ Адміністративно-територіальний устрій України: історія та сучасність / за заг. ред. В. Г. Яцуби, Державного секретаря Кабінету Міністрів України. — К. : Секретаріат Кабінету Міністрів України. — 2002. — С. 73.

у Вінницькій, Закарпатській, та Чернівецькій та областях — 60 %. За даними Міністерства соціальної політики, очевидно «що ризики бідності зростають із зменшенням розміру населеного пункту. Значною є сільська бідність, показник якої (34,8 %) у 1,7 рази перевищує рівень бідності у великих містах (20,9 %)»⁴¹⁶. Після розпаду традиційних колективних господарств селяни опинились заручниками власників нових підприємств, успішність або неуспішність яких часто визначала долю всього населеного пункту. Приватна ініціатива і фермерство також зустрічали низку інституційних та фінансових перепон, про які йтиметься нижче.

Дослідники справедливо відзначають, що «сільські населені пункти значно поступаються містам за низкою показників, у тому числі за рівнем облаштованості житлового фонду, розвитком транспортної інфраструктури, якістю послуг освіти, охорони здоров'я і сфери побутового обслуговування. Ці відмінності виникли разом з деякими особливостями державної політики щодо села. Так, у 1970—1980-х рр. малі сільські поселення були віднесені до «неперспективних», їх готували до відселення, а тому їхня інфраструктура, на відміну від великих сіл, не розвивалася»⁴¹⁷.

Фінансову спроможність і доходи селян яскраво ілюструють дані забезпеченості окремими товарами тривалого користування, порівняно з міським населенням (табл. 5.22).

Таблиця 5.22.

**Україна. Частка домогосподарств,
які мають окремі товари тривалого користування, %⁴¹⁸**

Назва товару	2012 р.		2014 р.	
	Місто	Сільська місцевість	Місто	Сільська місцевість
Персональний комп'ютер	39,5	16,0	44,7	19,5

⁴¹⁶ Зайнятість та безробіття у сільській місцевості [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. — Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=350809>

⁴¹⁷ Когатько Ю. Л. Бідність сільського населення України / Ю. Л. Когатько // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 1 (23). — С. 35.

⁴¹⁸ Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг / Державна служба статистики України. 2013 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/metaopus/2014/0134001_2014.htm

Назва товару	2012 р.		2014 р.	
	Місто	Сільська місцевість	Місто	Сільська місцевість
Мобільний телефон	93,9	83,6	96,3	89,5
Ноутбук	16,2	6,0	31,9	11,3

Відмітимо, що серед засобів комунікації та зв'язку, лише забезпеченість супутниковими антенами та автомобілями на селі є вищою ніж в місті, але сама частка невисока, відповідно 36,7 % та 22,2 % у 2014 р. Отже зрозумілими є можливості сполучення та отримання інформаційно-освітніх послуг у віддалених сільських районах.

На окрему увагу заслуговує і сучасний стан задоволеності домогосподарств у сільській місцевості соціальними послугами⁴¹⁹. Так, через відсутність у населеному пункті закладів, які надають побутові послуги потерпає 45,7 %, відсутність поблизу житла медичної установи — 28,5 %, незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги — 41,8 %, відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом із більш розвиненою інфраструктурою — 24,4, відсутність водогону — 48,5 %, ванної кімнати — 53 %, туалету — 57,8 %. Незадоволеність щодо транспорту і медицини при цьому зросла по відношенню до 2011 р.

На тлі соціально-економічних негараздів інтенсивно проявляються і екологічні проблеми. Висока розораність та забрудненість земель, масштаби та темпи поширення ерозійних процесів, погіршення якості і навіть повне зникнення колодязної води, підтоплення — це загальний список, окремі пункти якого по різному актуалізуються в регіонах України, але всюди є достатньо гострими.

Саме в таких умовах сільська місцевість і зустріла перших крупних інвесторів, більш менш помітну фазу появи яких можна пов'язувати з початком нового тисячоліття. Поява на українському ринку великих і середніх агрохолдингів за своєю суттю і ознаменувала початок інтенсивного глобалізаційного впливу, хоча сама по собі зовнішня торгівля товарами сільськогосподарського виробництва абсолютно знайомий для України, ще з історичних часів, вид діяльності. В одній з іноземних

⁴¹⁹ Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг/ Державна служба статистики України. 2013 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/metaopus/2014/0134001_2014.htm

публікацій країну справедливо називають «забутою житницею Європи», аналізуючи її мало використаний потенціал та перспективи для інвесторів⁴²⁰. Але, що насправді являє собою модернізація аграрного виробництва в Україні? В першу чергу це процеси укрупнення так званого «земельного банку» агрохолдингів. Навіть у порівнянні з 2007 р. кількість підприємств, що володіють площею понад 10 тис. га зростає втричі, з 64 до 184⁴²¹. Відповідно, в разі збільшилися і контрольовані ними площі, розміри яких коливаються, за різними даними, від 4,5 до 6,5 млн га. Отже йдеться про частку близько 30 % всіх сільськогосподарських угідь, що використовуються сільськогосподарськими підприємствами України. Рівень концентрації земельних угідь підкреслюється і тим фактом, що перша двадцятка агрохолдингів контролює близько 4 млн га, перша десятка — близько 3 млн га⁴²². Найбільшими, за останніми оцінками земельного банку (понад 200 тис. га), тут є «Ukrlandfarm», «NCN», «Кернел груп», «Миронівський хлібопродукт», «Українські аграрні інвестиції», «Астарта-Київ», «Мрія агрохолдинг». Кількість підприємств, що володіють невеликими площами, навпаки, постійно зменшується. Якщо у 2007 р. кількість таких підприємств, із площею до 50 га, становила 30 138 (сукупно — 687,2 тис. га), то у 2014 — 24 984 (сукупно — 359,2 тис. га)⁴²³. Одночасно, зі зростанням потужності агрохолдингів, орієнтовно з 2007 р. почала зменшуватись і кількість фермерських господарств. Якщо у 2002 р. їх було 42 774, то у 2014 р. — вже 39 428. Зазначимо, що значна частина великих підприємств має національного власника, а більшість з них працює набагато ефективніше, насамперед — за рахунок запровадження технологій. Так, у 2013—2014 рр. Україна посіла третє місце серед експортерів зерна, в першу чергу, за рахунок діяльності таких компаній як національний холдинг «Нібулон», транснаціональних «ADM», «Луї Дрейфус Україна», «Glencore», і «Бунге Україна». Теж саме буде справедливим і щодо

⁴²⁰ Ukraine: forgotten granary of Europe. The Guardian. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.theguardian.com/world/2010/jul/20/ukraine-grain-farming-exports>

⁴²¹ Статистичний збірник. Україна у цифрах 2014 / За редакцією І. М. Жук; Державна служба статистики України. — К., 2015. — 239 с.

⁴²² Top 100 латифундистів України [Електронний ресурс]. Национальный агропортал Latifundist.com. — Режим доступу: <http://latifundist.com/rating/top100#95>

⁴²³ Статистичний збірник. Україна у цифрах 2014 / За редакцією І. М. Жук; Державна служба статистики України. — К., 2015. — 239 с.

експорту кукурудзи, інших культур в експорті яких Україна є визнаним лідером. Дійсно, на сьогодні шлях укрупнення є стратегічно важливим для виживання в жорсткій глобальній конкурентній боротьбі. Але, за умови наявності й інших альтернатив, оскільки діяльність крупних холдингів (принаймні в Україні) має і цілу низку прихованих і явних недоліків. Наприклад, йдеться про невтримну тенденцію збільшення площ кукурудзи та технічних культур, що виснажують ґрунти. На основі переліку 100 найбільших агрохолдингів ми відібрали області України, де їх діяльність є найбільш активною. Зміни структури посівних площ можна побачити в таблиці 5.23.

Таблиця 5.23.

**Україна. Зміна структури посівних площ
(на прикладі окремих регіонів та культур), тис. га⁴²⁴**

Область	Кукурудза		Соняшник		Ріпак		Соя	
	2000 р.	2012 р.	2000 р.	2012 р.	2000 р.	2012 р.	2000 р.	2012 р.
Україна	1279,0	4625,0	2842,0	5194,0	157,0	566,0	61,0	1476,0
Вінницька	78,9	299,8	53,5	162,	40,6	53,7	5,0	140,8
Житомирська	2,4	149,4	0,6	49,0	6,7	25,0	0,1	67,4
Київська	26,2	276,2	22,4	87,9	7,4	33,4	2,0	138,2
Кіровоградська	98,5	399,3	244,1	480,1	6,7	23,6	3,3	171,5
Полтавська	127,0	549,0	164,0	244,0	6,0	10,0	11,0	189,0
Хмельницька	24,7	185,8	4,7	40,9	13,9	50,1	0,4	143,6
Черкаська	89,6	312,0	81,5	141,2	4,6	42,5	5,3	117,3
Чернігівська	28,9	324,0	10,2	94,9	9,3	34,4	0,0	0,0

Як видно з таблиці, темпи збільшення площ ґрунтовиснажуючих культур є надзвичайно високими, що пояснюється економічною ефективністю їх вирощування. Така модель поведінки пояснюється і особливостями власності на землю та відповідальністю за її використання. Нині для крупних агропідприємств йдеться лише про оренду та максимальне використання, на відміну від невеликих місцевих господарств, їм не потрібно міркувати про збалансований розвиток для майбутніх

⁴²⁴ Складено автором на основі: Статистичний збірник «Регіони України — 2009». Частина II / за редакцією О. Г. Осауленка; Державний комітет статистики України. — К., 2009. — С. 758; Статистичний збірник «Регіони України — 2015». Частина II / за редакцією І. М. Жук; Державна служба статистики України. — К., 2015. — 681 с.

покоління. Наприклад, той же «The Guardian» відмічає, що при будівництві Вінницького проекту агрохолдингу «Миронівський хлібопродукт» (комплекс з виробництва курятини) «селяни, що живуть поруч, стверджують, що ніхто не дослухається до їх занепокоєння з приводу впливу на територію. Вони також відмічають, що на людей чиниться тиск з метою підписання довготривалих договорів оренди (паїв)»⁴²⁵. Слабкою є і соціальна відповідальність агрохолдингів, з низькими інвестиціями в інфраструктурний розвиток, за створення та збереження робочих місць на селі. Уникнення такої відповідальності стає можливим завдяки низькій забезпеченості громад документами територіального планування, корумпованості окремих чиновників, недостатньому рівню правової грамотності та й доступу до інформації, відсутності гідних можливостей працевлаштування. Крім того, цілком реальним сценарієм є потенційне збільшення кількості добрив, що вносяться на гектар площі, для доведення урожайності до світових стандартів.

Отже, хоча сільське господарство залишається важливо галуззю експорту України, особливо після російської агресії на Сході країни, що поставила під удар частину потужностей промислового виробництва, глобалізація в цій сфері не дає сільським територіям та населенню суттєвих позитивних імпульсів. І навпаки, часто призводить до погіршення стану навколишнього середовища. Основні «невиробничі» сценарії виходу на глобальний ринок — співпраця в рамках біосферних заповідників, розвиток органічного землеробства, сільського туризму на даний час знаходяться чи не в початковій стадії.

Виробництво органічних продуктів поступово набирає обертів. Наприклад, за даними звітів, українські виробники органічної продукції анонсували у 2010 р. 100 % зростання продажів⁴²⁶. Також можна констатувати розширення каналів продажу — від невеликих локальних магазинів до мереж в різних містах, використання можливостей Інтернет, до появи окремих стендів у мережах великих супермаркетів. Зростає і площа земель, що використовуються для органічного землеробства.

⁴²⁵ Ukraine agribusiness firms in 'quiet land grab' with development finance. The Guardian. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.theguardian.com/global-development/2015/jul/30/ukraine-agribusiness-firms-quiet-land-grab-development-finance>

⁴²⁶ Prokopchuk N., Eisenring T. Country Report — Ukraine / in Willer, H. and Kilcher, L. (2011): The World of Organic Agriculture. Statistics and Emerging Trends 2011. IFOAM, Bonn, & FiBL, Frick — P. 173—176.

Зокрема, у 2002 р. 31 підприємство працювало на землях площею 164,5 тис. га, то у 2013 р. — 175 на 393,4 тис. га⁴²⁷. Втім ця площа співставна з володіннями лише одного агрохолдинга «Кернел груп».

За різних причин розвиток сільського туризму залишається досить повільним. Офіційно в Україні діє близько 80—90 садиб⁴²⁸, більшість яких розташовані у Закарпатті та Карпатському регіоні, а також у столичній області. Зрозуміло, що існує суто приватний сегмент прийому туристів, але він рідко позиціонується з відповідною «сільською» або «зеленою» специфікою.

В цілому можна зазначити що прогрес і щодо органічного землеробства, і щодо зеленого туризму гальмується чинниками низького внутрішнього попиту на фоні невираженого зовнішнього інтересу (слабкий маркетинг тощо). Для туризму суттєвою лімітацією залишається якість інфраструктури. Законодавча база для нього також недостатньо опрацьована. І та, й інша діяльність залишає відкритим питання стартового капіталу.

Що має принести Україні європейський вектор? Тут можна виділити і переваги і нові виклики.

1. Надзвичайно позитивним чинником є поступове проникнення ідеології або, як це увійшло у вжиток «best practice spillover». За роки незалежності реалізовано сотні проектів за участі європейських країн. Так чи інакше вони були спрямовані на розбудову місцевого самоврядування, підвищення екологічної та громадської свідомості селян, розвиток підприємництва, вузькогалузеві проекти щодо впровадження альтернативних джерел енергії, поводження з відходами. І, хоча після завершення проектів сільські громади залишались сам на сам з внутрішніми проблемами, передані знання згодом ставали імпульсом до змін. За своїм змістом це і є допомога «релокалізації» сільської місцевості, яку європейці достатньо добре відпрацьовують на власних територіях. Корисними були і точкові проекти міжнародної допомоги, спрямовані на організацію територій природно-заповідного фонду, поліпшення

⁴²⁷ Органік в Україні. Федерація органічного руху України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.organic.com.ua/uk/homepage/2010—01—26—13—42—29>

⁴²⁸ Зелений туризм. Банк даних ночівель зеленого туризму в Україні. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ruraltourism.com.ua/>

інфраструктури тощо. Незважаючи на позитивність моменту, за- порука якої те, що високий рівень життя в країнах ЄС завжди був найкращім аргументом сприйняття їх досвіду, перебільшувати силу впливу продемонстрованих зразків і практик не варто. Місцеві стереотипи та короткострокові прибутки залишаються домі- нантними у психології багатьох селян. Гарним прикладом тут може стати супротив кількох сільрад Черкаської області створенню на- ціонального парку «Холодний Яр»⁴²⁹, що, як це не парадоксально, на думку місцевих жителів замість охорони природи призведе до її знищення. Всі апеляції до європейського досвіду та наукові об- ґрунтування були неефективними

2. Прихід європейських інвесторів. Цей пункт має подвійний сенс. У випадку потужних агрохолдингів ми повертаємось до їх критики на дві сторінки вище. Хоча, тривала практика вказує, що в цьому випадку фінансова прозорість та екологічне навантажен- ня мають інший вимір, ніж у національного виробника. У випадку інновативного та органічного землеробства можна говорити про сприяння збалансованому просторовому розвитку сільських те- риторій.

3. Необхідність запровадження стандартів ЄС. Багатообіцяю- чий вихід на ринки країн ЄС, що відкриває Угода про Асоціацію, потребує також суттєвих змін українського законодавства, а також обмежує певні шляхи реалізації сільськогосподарської продукції. Йдеться насамперед про молочні та м'ясні продукти, їх закупів- лю та реалізацію на міських ринках. До сьогодні це залишалось (незважаючи на низькі закупівельні ціни) чи не єдиним способом отримання доходів для сільського населення. Сертифікація потре- буватиме значних додаткових витрат і зусиль, а отже кооперації, для якої треба створювати відповідні передумови.

Підсумовуючи відмітимо, що виклики, глобальні та макрорегіо- нальні, з якими нині стикається сільська місцевість України знаходять дуже мало адекватних відповідей в політиці та практиці управління, а ризики подальшої маргіналізації постійно зростають.

⁴²⁹ Кам'янські депутати не хочуть створення національного парку «Холодний Яр». [Електронний ресурс]. Вчасно // Служба новин — 2015. — 10 березня. — Режим доступу: <http://v4asno.com/kam-yanski-deputati-ne-xochut-stvorenniya-nacionalnogo-parku-xolodnij-yar/>

5.3. Відмінності соціально-економічного простору в регіонах України та їх врахування в планувальному процесі

Особливості розміщення виробництва та системи розселення, національного складу регіонів сучасної України значною мірою обумовлені суспільно-політичними процесами, що відбувались у ХХ ст. Колективізація, індустріалізація, репресії спрямовані проти українського народу, події Другої світової війни, призвели до зламу традиційної культури господарювання, надмірної концентрації виробничих потужностей та гіпертрофованого зростання частки етнічних росіян у східних та південних регіонах держави під час їх промислового освоєння. Водночас, незважаючи на відмінності, що існували між сходом і заходом, навіть у радянський період, Україна залишалась і залишається унітарною державою, в якій, крім українців, безконфліктно проживають представники інших народів. Так, відповідно до результатів опитування, проведеного Центром Разумкова у 2007 р., переважна більшість українців (65,5 %) заперечила існування між західними і східними регіонами України глибоких політичних, мовних, культурних та економічних відмінностей, що роз'єднали б їх з перспективою входу до складу різних держав (15,8 % не визначились, 18,7 % відповіли позитивно)⁴³⁰. Не виявили гострої міжрегіональної антипатії й інші опитування Центру.

На даний час правові, економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та організаційні засади державної регіональної політики, як складової частини внутрішньої політики України, визначає Закон України «Про засади державної регіональної політики»⁴³¹ (від 5 лютого 2015 р. № 156-VIII). Відповідно до нього «метою державної регіональної політики є створення умов для динамічного, збалансованого розвитку

⁴³⁰ Соціологічне опитування. Чи існують між західними і східними регіонами України настільки глибокі політичні, мовні, культурні та економічні відмінності, що в перспективі вони можуть роз'єднатися і створити свої власні держави або ввійти до складу інших держав? / Центр Разумкова. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=736

⁴³¹ Про засади державної регіональної політики. Закон України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 13, ст.90. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/156—19>

Україна. Модельні регіони.

Міста обласного значення: рейтинг за динамікою розвитку^{471, 472}

Область	Міста-лідери	Решта міст обласного значення
Дніпропетровська	Кривий Ріг (3,7), Дніпропетровськ (4,2), Дніпродзержинськ (4,3), Павлоград (4,6), Нікополь (5,0)	Жовті води (5,9), Новомосковськ (6,2), Марганець (6,5), Синельникове (7,0), Орджонікідзе (7,6)
Київська ⁴⁷³	Київ ⁴⁷⁴ , Бориспіль (3,0), Біла Церква (3,3), Бровари (3,3)	Ірпінь (4,8), Славутич (4,9), Васильків (5,3), Березань (5,4), Фастів (6,0)
Львівська	Львів (2,4), Дрогобич (4,3), Стрий (4,6), Новий Розділ (4,8)	Самбір (5,0), Борислав (5,2), Червоноград (5,4), Трускавець (5,9), Моршин (7,4)
Одеська	Одеса (2,7), Іллічівськ (3,2), Ізмаїл (3,3)	Южне (4,0), Білгород-Дністровський (4,5), Теплодар (4,9), Котовськ (5,4)

Слід відмітити, що всі, без виключення, міста обласного значення у Дніпропетровській області демонструють скорочення населення. У Київській та Львівській областях ситуація протилежна. Цікавими є і парадокси регіональної політики. Так, наприклад, в місті Южному Одеської області має місце суттєве зростання іноземних інвестицій, одні з найвищих в області темпи зростання чисельності населення. Водночас, житловий фонд скорочується. Слід зазначити і те, що для всіх областей важливим є стимулювання розвитку центрів другого та третього рангу. У Дніпропетровській області, крім Кривого Рогу, де, до речі, необхідним є запровадження комплексу заходів (стратегії) поліпшення екологічної ситуації, це можуть бути Павлоград та Нікополь.

⁴⁷¹ Складено автором.

⁴⁷² Рейтингові бали не порівнюються між областями. Ранг враховує темпи зростання та обсяги для кожного показника: ПІІ, інвестиції в основний капітал, обсяг роздрібної торгівлі, житловий фонд, чисельність населення.

⁴⁷³ Буча та Обухів пізніше отримали статус міст обласного значення і до рейтингу не включені.

⁴⁷⁴ Поза рейтингом.

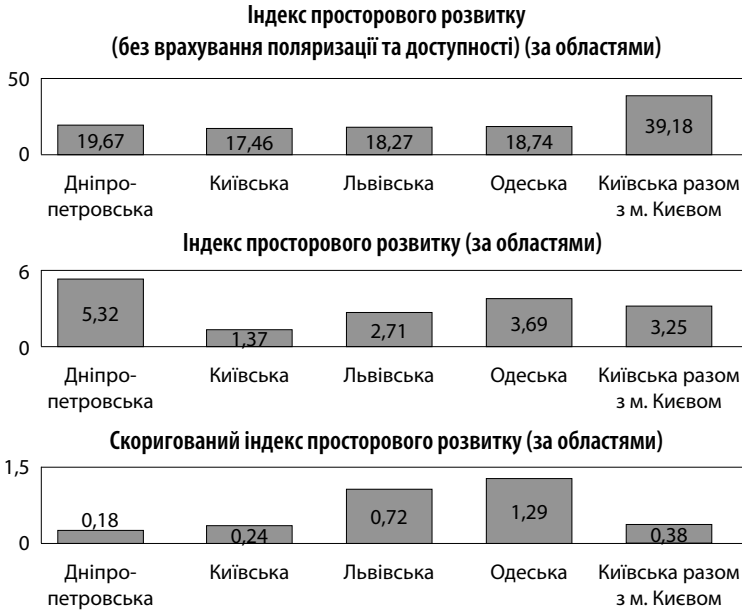

Рис. 5.17. Україна. Індекс просторового розвитку модельних регіонів.

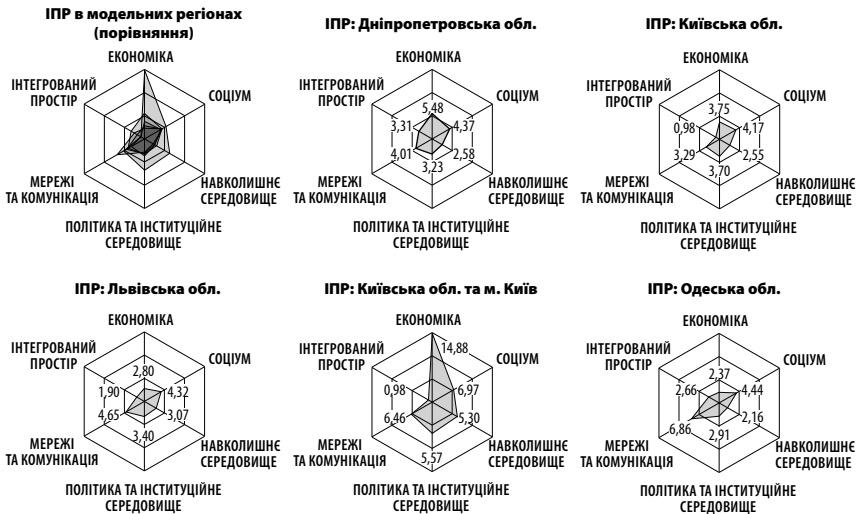

Рис. 5.18. Україна Індекс просторового розвитку модельних регіонів (компонентна структура).

Таблиця 5.36.

**Узагальнений SWOT аналіз регіональних стратегій
(Дніпропетровська, Київська, Львівська, Одеська області)⁴⁷⁹**

Сильні сторони	Слабкі сторони
<p>Уніфікований підхід</p> <p>Методична відповідність європейським стандартам розробки планувальної документації.</p> <p>Задекларований зв'язок між всіма видами планування.</p> <p>Ідеологічна близькість до принципів викладених «Територіальному порядку денному ЄС-2020», Стратегія «Європа-2020», «Стратегії сталого розвитку ЄС».</p>	<p>Тематична «розірваність» або приховане дублювання завдань в рамках окремих цілей.</p> <p>Нечіткість запропонованих індикаторів — «зниження»/ «підвищення» без відносного показника.</p> <p>Сама система (селекція) індикаторів у багатьох випадках дискусійна і потребує вдосконалення та обґрунтування.</p> <p>Поняття поліцентричного розвитку не сформульоване (хоча згадуються центри зростання)</p>
Можливості	Загрози
<p>Практична апробація розроблених документів та усунення недоліків, виявлених в цьому процесі</p> <p>Використання досвіду для вдосконалення національного законодавства</p> <p>Вдосконалення системи збору статистичної інформації</p>	<p>Гальмування новаторських підходів внаслідок недосконалої системи національного законодавства, корумпованості управлінських структур.</p> <p>Несприйняття (неможливість реалізації) окремих цілей на місцевому рівні.</p>

5.5. Інтегрований планувальний процес в Україні та рекомендації щодо його впровадження

Протягом всього періоду незалежності Україна рухається в полі складних трансформацій, економічного та ідеологічного «перезавантаження», вибору «вірного» вектору внутрішньої та зовнішньої політики. Ці коливання та пошуки не могли не дати рефлексію у стандартах планування соціально-економічного та територіального розвитку, сформованих ще у радянські часи, та поступово реформованих до нинішнього стану. Незважаючи на відчутний прогрес, досягнутий завдяки змінам та реформам, очевидним залишається дефіцит системності, узгодженості та, зрештою, ефективності планувальних рішень, які, до того ж, з моменту підписання Угоди про асоціацію з ЄС, мають набувати цілком європейських обрисів.

⁴⁷⁹ Розроблено автором.

Та це не означає потребу накладання на українські наукові школи та методики трафарету, сліпого калькування європейської теорії та практики. Як свідчать дослідження та джерела⁴⁸⁰, кожна країна ЄС має свою специфіку планувальних процесів, що визначається її історією, географічним положенням, територіальним капіталом, менталітетом населення. В залежності від цих чинників виділяють різні рівні, механізми, пріоритети розвитку. Водночас, рамкові принципи планування та розвитку є спільними для ЄС, і тією чи іншою мірою, з різною швидкістю та часовою перспективою, впроваджуються в національну політику.

Складні умови розвитку України, позначені відомими викликами, загрозами та економічною кризою обумовлюють необхідність усвідомлення складного інтегрованого планувального процесу, як такого, що охоплює опрацювання стратегії розвитку держави, деталізацію її на національному, регіональному та локальному рівнях. Цей процес має обґрунтовувати сформований на основі оновленого законодавства наскрізний підхід, що підтримує єдиний, спільний вектор розвитку держави та узгодженість запропонованих рішень на кожному конкретному етапі планування.

Тож, формування інтегрованого планувального процесу в Україні має враховувати головні тренди та вимоги європейської політики. Їх вибір здійснений нами на підставі аналізу основних положень Порядку денного на XXI ст., декларацій, стратегій, планів дій ЄС, інших документів, напрацьованих у діяльності СЕМАТ. Особливу увагу приділено матеріалам програми співробітництва ЕСПОН (ESPON), метою якої є просування та зміцнення територіального виміру у розвитку та співпраці, через надання органам державної влади, іншим суб'єктам політики на всіх рівнях інформації, знань та результатів досліджень відповідної галузевої політики (табл. 5.37⁴⁸¹).

⁴⁸⁰ EU Compendium of Spatial Planning Systems and Policies. Luxembourg. the Office for Official Publications of European Communities. 1997 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://commin.org/upload/Glossaries/European_Glossary/EU_compendium_No_28_of_1997.pdf

⁴⁸¹ Розроблено автором.

Таблиця 5.37.

Інституційні регламентації	Системність, прозорість та інтегрованість політики Значимість локального рівня (bottom-up approach) та субсидіарність Партнерство (залучення всіх зацікавлених сторін, особливо — громадськості) Значимість науково-експертної складової Індикатори та моніторинг Екологічність всіх дій та намірів Поєднання довгострокового та середньострокового планування
Наскрізнi теми	Збалансований (сталий) розвиток Зміна клімату Збереження ландшафтного та біологічного різноманіття Інформаційне суспільство та інновації Глобалізація та конкурентоспроможність Урбанізація Збереження культурних цінностей Безпека (всі виміри)
Концепти та ключові теми просторового планування	Територіальний капітал Підхід, заснований на місці («place-based approach») Поліцентричний та збалансований територіальний розвиток Територіальна згуртованість Функціональні території Прогнозування, сценарії та моделювання просторового розвитку
Ключові слова	Простір, територія, центри, мережі, зв'язність, доступність, збалансованість, міста та урбанізовані території, сільська місцевість, інфраструктура, культурний ландшафт, навколишнє середовище, якість, різноманіття, розумне та інклюзивне зростання, «зелена» економіка, інновації, потенціал території та конкурентоспроможність

Означені в табл. 5.37 інституційні регламентації, теми та концепти просторового планування мають бути присутні на усіх етапах планувального процесу. Додамо також, що Європа вже тривалий час розробляє механізми протидії викликам, що з кожним роком стають ближчими і до українських реалій — міграції, старіння, проблеми розвитку віддалених територій, природні та техногенні ризики.

Для вдосконалення національної системи планування територій впровадження більшості зазначених в табл. 5.38. регламентацій та тем є нагальною потребою, принциповим положенням для виконання Угоди про Асоціацію, особливо Розділу V «Економічне та галузеве

співробітництво». Розвиток транспорту, енергетики, сільських територій, туризму, збереження навколишнього середовища, передбачені Розділом, є практично неможливими завданнями без дієвої, гнучкої, сучасної системи планувальних рішень. Вона також надзвичайно важлива для формування інвестиційного клімату. Як було визначено у попередньому підрозділі, більшість законодавчих актів в галузі планування потребують суттєвого вдосконалення, як власне і координація міжвідомчих зв'язків. Першим і головним кроком в цьому напрямі є, на нашу думку, розробка Концепції, а згодом Стратегії сталого просторового розвитку (ССПР). За ідеальних умов міг би бути прийнятий і План дій для її реалізації, що, традиційно для документів такого типу, містив би систему заходів та індикаторів. Методичні підходи до розробки індикаторів і оцінки сталого просторового розвитку викладені нами в третьому розділі дисертаційної роботи. Концепції та стратегії просторового розвитку вже розроблені в низці європейських країн, серед яких найближчим для України може виявитись досвід Польщі (зважаючи на вже існуючі запозичення в сфері впровадження децентралізації тощо). В Україні розроблена концепція збалансованого розвитку, яка була представлена від НАН України до Кабінету Міністрів України у 2012 р., але, так досі й не затверджена. Також не затверджений проект Стратегії сталого розвитку 2030, підготовлений за підтримки ПРООН в Україні. Розробка і прийняття такої Стратегії могла б також, до певної міри, компенсувати відсутність в Україні справжньої Стратегії сталого розвитку, заміненою незрозумілим законодавчим сурогатом Стратегії сталого розвитку Україна-2020. Щодо останньої, в такому разі, існує кілька варіантів розвитку подій — повне заміщення новим документом та паралельне використання із корегуванням Стратегії-2020, зважаючи на можливість встановлення іншого періоду для ССПР — до 2030, або навіть до 2035 р. В такому разі, кілька років до 2020 р. вже не мали б принципового значення. Нагадаємо також про існування такої розробки як «Бачення та сценарії для території Європи-2050» (програма ЕСПОН), що також мало б враховуватися у національних програмах та прогнозах. У ССПР має бути проаналізований сучасний стан території України (в тому числі — і на основі результатів моніторингу Генеральної схеми планування території України), проблеми, що постають в контексті забезпечення сталого просторового розвитку, загальне бачення просторового розвитку на означену перспективу та

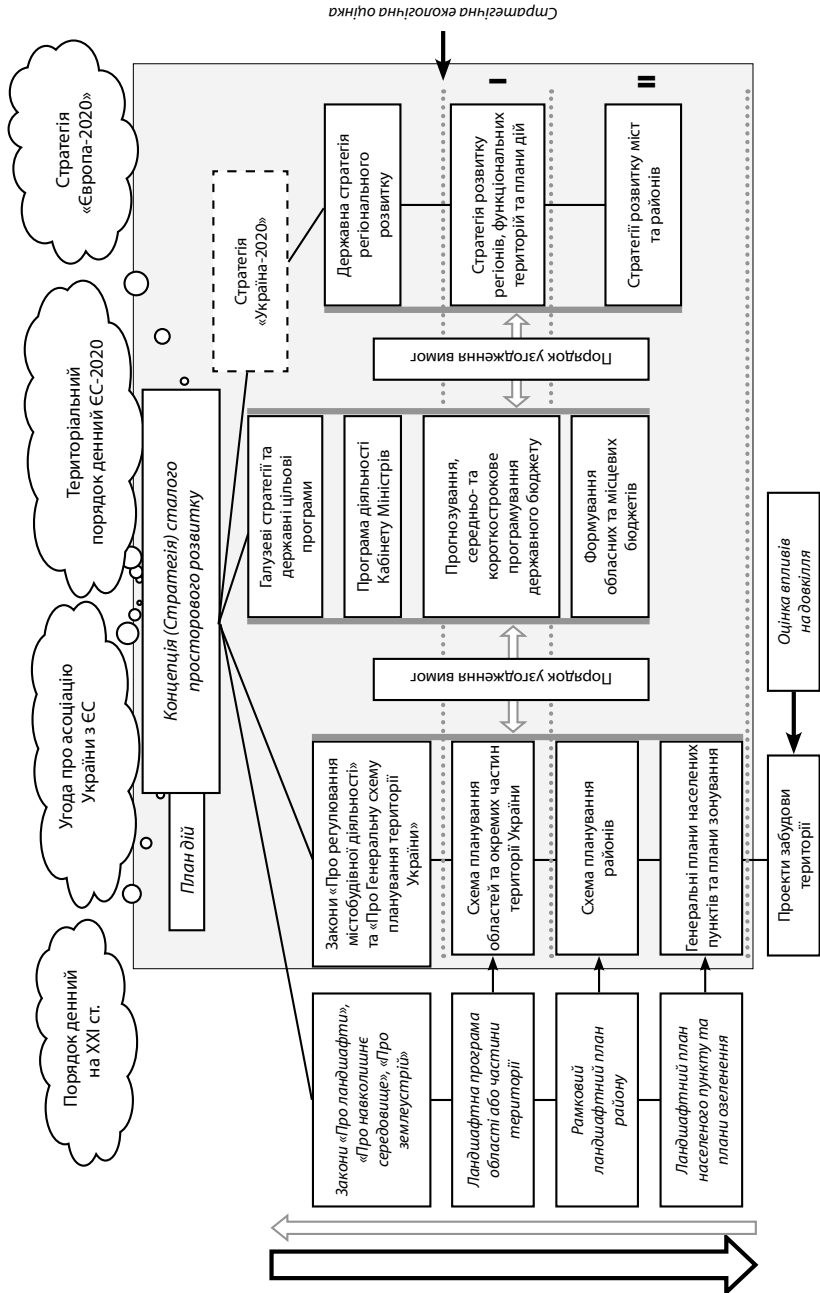

Рисунок 5.20. Концепція (Стратегія) сталого просторового розвитку в системі планувального законодавства України

основи відповідної політики, стратегічні цілі просторового розвитку та цілі другого порядку в їх межах. Важливим видається і виділення так званих функціональних зон або ж просторів. Такий підхід вже започаткований в українському плануванні (Генеральна схема), де виділяються: території з інтенсивною, переважно промисловою, міською житловою та громадською забудовою; території переважно агропромислового виробництва та сільської забудови; території та об'єкти природно-заповідного фонду, ліси, водно-болотні угіддя, землі водного фонду, рекреаційного та оздоровчого призначення, інші природні території, важливі для збереження біологічного та ландшафтного різноманіття; території (зона) радіаційного забруднення. Але, зважаючи на певний час, що минув після розробки Генеральної схеми та досягнення європейської практики, доцільною є актуалізація та деталізація національного функціонального зонування. Розробка та прийняття ССПР має супроводжуватись змінами існуючого законодавства, доповнюватись механізмами його узгодження на різних рівнях. Загальну схему інтеграції ССПР у національне законодавство галузі представлено на рис. 5.20.

На схемі пунктир навколо Стратегії «Україна-2020» означає потребу її заміни або корегування відповідно до викладених вище міркувань. Висхідна та низхідна стрілки зліва показують взаємозв'язок вищого та нижчих рівнів планування, а римськими цифрами позначено регіональний (I) та місцевий рівні (II). Бажаним та визначеним в Угоді про Асоціацію сценарієм є практичне впровадження Законів, що визначають процедуру стратегічної екологічної оцінки та оцінки впливів на довкілля.

Одним із важливих нововведень може і має стати запровадження у законодавстві та практиці планування та управління екологічно-орієнтованого (ландшафтного) планування (ЛП).

Очевидно, що інструмент ЛП дозволяє здійснювати систематизацію і орієнтований аналіз інформації про стан компонентів природи та їх чутливість до техногенних впливів; оцінку земель регіону (стан природних властивостей та їх відносин у результаті господарської діяльності людини, роль земель у регіоні та їх вплив через використання функцій на прилеглі регіони, адаптація вимог до використання земель до європейських стандартів і т.д.); приймати зважені рішення в умовах існування кількох варіантів розвитку регіону, особливо в умовах

поточних змін форм власності; сприяє широкому залученню в процес планування розвитку регіону представників громад (через участь в обговоренні основних етапів розробки плану) та погодженню українських і європейських правових актів, конвенцій та програм, спрямованому на планування і підтримання сталого розвитку в регіоні.

Серед законодавчих актів, що формували та створювали підґрунтя для реалізації інструменту ЛП слід назвати Розпорядження КМУ «Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 р.», Закон України «Про основні принципи (стратегію) державної екологічної політики України до 2020 р.» і розроблений для його виконання «Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011—2015 рр.» (Розпорядження КМ України). Зазначені документи за змістом наближені до європейських стандартів інтегрованого екологічного управління, а їх практична імплементація очевидно не може не ґрунтуватись на досвіді і методологічних принципах досліджень і розробок, сформованих в країнах ЄС. Сім стратегічних цілей, окреслених Законом, є не тільки «екологічним каркасом» сталого розвитку, але й містять ряд найважливіших положень для подібних зусиль в різних галузях економіки та територіального планування, прокладаючи «зелені мости» в складній і неузгодженій національній законодавчій системі.

Наприклад, щодо першого з названих документів, важливим є визначення серед завдань екологічної політики «удосконалення регіональної екологічної політики, зменшення негативного впливу процесів урбанізації на навколишнє природне середовище», що передбачає зокрема і «упровадження інструменту стратегічної екологічної оцінки регіональних планів і програм». У Стратегії державної екологічної політики йдеться вже про виконання місцевих планів дій, в результаті чого «передбачається посилити роль органів місцевого самоврядування в процесі реалізації державної екологічної політики, визначити напрями її вдосконалення з урахуванням регіональної специфіки та Керівних принципів сталого просторового розвитку Європейського континенту (Ганновер, 2000 р.)». Детальніше завдання Стратегії, виконання яких можливе в тісній кореляції з методологією ЛП представлені в табл. 5.38. Незважаючи на те, що частина завдань обмежується 2015 р., динаміка їх виконання дозволяє припустити продовження програмного періоду.

Щодо розробки конкретних документів територіального планування для різних рівнів, внесок ЛП можна визначити одразу для декількох позицій в структурі графічних та текстових матеріалів схем планування (табл. 5.39).

Безумовно, найоптимальнішим варіантом є легітимізація ЛП в Україні у структурі окремого законодавчого акту (системи актів), з відповідними посиланнями та змінами у законодавстві щодо територіального планування, екологічної політики тощо. Прообразом такого документу став проект Закону України «Про ландшафти», прийнятий Верховною Радою України, та «заветований» Президентом України у 2012 р. Зокрема від Інституту географії НАН України було запропоновано таку редакцію окремих статей Закону (табл. 5.40). На сьогодні можна виділити п'ять напрямів законодавчого впровадження ЛП: сприяння імплементації в Україні процедури СЕО; удосконалення регіональної екологічної політики; вдосконалення функціонування природоохоронних територій та розвиток екомережі; екологізація територіального планування; виконання зобов'язань по ратифікованим міжнародним конвенціям.

Таблиця 5.38.

Цілі та завдання Стратегії державної екологічної політики України на період до 2020 р. в контексті можливостей ЛП

Стратегічні цілі	Завдання (вибірково)
Підвищення рівня суспільної екологічної свідомості.	<ul style="list-style-type: none"> — створення до 2015 р. умов для проведення громадської оцінки діяльності органів виконавчої влади, здійснення громадського контролю з питань охорони навколишнього природного середовища; — сприяння місцевим громадам щодо впровадження невиснажливого господарювання та екологічно дружніх технологій; створення в кожній області інформаційно-експериментальних та демонстраційно-навчальних центрів підтримки заходів з впровадження і поширення моделей невиснажливого господарювання та екологічно дружніх технологій до 2020 р.; — надання державної підтримки створенню і розвитку населених пунктів, що використовують енерго- та ресурсозберігаючі технології житлового будівництва, та комплексне впровадження таких технологій до 2015 р.
Поліпшення екологічної ситуації та підвищення рівня екологічної безпеки.	— зменшення до 2020 р. в середньому на 5—10 % площ орних земель в областях;

Стратегічні цілі	Завдання (вибірково)
	<p>— забезпечення до 2015 р. повного врахування природоохоронних вимог у процесі відведення земель для розміщення об'єктів промисловості, будівництва, енергетики, транспорту і зв'язку та під час вирішення питань щодо вилучення (викупу), надання, зміни цільового призначення земельних ділянок;</p> <p>— розроблення і впровадження до 2020 р. системи управління агроландшафтами лісомеліоративними методами на засадах сталого розвитку;</p> <p>— збільшення до 2020 р. площі заліснення території до 17 % території держави;</p> <p>— забезпечення до 2020 р. рекультивації земель на площі не менше 4,3 тис. гектарів.</p>
<p>Досягнення безпечного для здоров'я людини стану навколишнього середовища.</p>	<p>— виявлення зон екологічного ризику та підготовка державної цільової програми зниження техногенного тиску на здоров'я населення зон екологічного ризику на період до 2020 року;</p> <p>— створення до 2015 р. інституційних засад для інформування населення щодо екологічних ризиків;</p>
<p>Інтеграція екологічної політики та вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління.</p>	<p>— розроблення та впровадження нормативно-правового забезпечення обов'язковості інтеграції екологічної політики до інших документів, що містять політичні та/або програмні засади державного, галузевого (секторального), регіонального та місцевого розвитку до 2012 року;</p> <p>— створення умов для широкого впровадження екологічно орієнтованих та органічних технологій ведення сільського господарства та досягнення у 2020 році їх використання та двократного збільшення площ їх використання у 2020 році до базового рівня;</p> <p>— розроблення на першому етапі економічних важелів сприяння розвитку екологічного та зеленого туризму.</p>
<p>Припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття та формування екомережі.</p>	<p>— доведення до 2015 р. площі національної екомережі до рівня (41% території країни), необхідного для забезпечення екологічної безпеки країни, запровадження системи природоохоронних заходів збереження біо- та ландшафтного різноманіття і розширення площі природно-заповідного фонду до 10 % у 2015 р. та до 15 % загальної території країни у 2020 р.;</p> <p>— створення до 2020 р. системи економічних важелів сприяння збереженню біо- та ландшафтного різноманіття та формуванню екомережі на землях усіх форм власності;</p>
<p>Забезпечення екологічно збалансованого природокористування.</p>	<p>— подальший розвиток національної системи кадастрів природних ресурсів;</p>

Стратегічні цілі	Завдання (вибірково)
	<p>— запровадження до 2015 р. системи економічних та адміністративних механізмів з метою стимулювання виробника до сталого та відновлюваного природокористування і охорони навколишнього природного середовища;</p> <p>— збільшення обсягу використання відновлюваних і альтернативних джерел енергії на 25 % до 2015 р. та на 55 % до 2020 р. від базового рівня;</p> <p>— збільшення до 2020 р. частки земель, що використовуються в органічному сільському господарстві, до 7%.</p>
<p>Удосконалення регіональної екологічної політики</p>	<p>— розроблення та виконання середньострокових регіональних планів дій з охорони навколишнього природного середовища як основного інструменту реалізації національної екологічної політики на регіональному рівні;</p> <p>— розроблення до 2015 р. методології та підготовка місцевих планів дій з охорони навколишнього природного середовища;</p> <p>— впровадження екологічної складової в стратегічні документи розвитку міст та регіонів, урахування вимог Ольборзької хартії під час проведення оцінки регіональних програм соціального та економічного розвитку, перегляд до 2020 р. генеральних планів розвитку великих міст з метою імплементації положень зазначених міжнародних документів;</p> <p>— законодавче забезпечення до 2015 р. переходу від соціально-економічного планування до еколого-соціально-економічного планування розвитку регіонів і міст;</p> <p>— проведення до 2020 р. класифікації регіонів за рівнями техногенно-екологічних ризиків, створення відповідних банків геоінформаційних даних і карт.</p>

Таблиця 5.39.

**Склад та зміст містобудівної документації
на державному і регіональному рівнях
(ДБН Б.1.1 — 13:2012)**

Графічні матеріали	Текстові матеріали
<p>А) Схема розміщення регіону в планувальній структурі території України у довільному масштабі.</p> <p>Б) План сучасного використання території в масштабі 1:100000 – 1:200000.</p> <p>В) Комплексна оцінка території в складі схем природно-ресурсного-потенціалу та природно техногенної небезпеки</p>	<p>А) результати аналізу: сучасного стану господарського комплексу і системи розселення; зовнішніх та внутрішніх факторів, що визначають стратегічні пріоритети розвитку різних видів діяльності і функціональне використання території; розвитку транспортної та інженерної інфраструктури; використання</p>

Графічні матеріали	Текстові матеріали
--------------------	--------------------

території в масштабі 1:100000–1:200000, на яких подається інформація щодо мінерально-сировинної бази, кліматичних, геологічних та інших природних умов, зображаються ділянки прояву небезпечних геологічних, гідрогеологічних та геоморфологічних процесів, території та об'єкти природно-заповідного фонду (природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, а також інші території та об'єкти за умови наявності інформації щодо їх географічної прив'язки), інші природоохоронні території, встановлені згідно з затвердженою документацією, а також інші фактори та планувальні обмеження, що впливають на здійснення містобудівної та господарської діяльності.

Г) Проектний план у масштабі 1:100000–1:200000*, на якому зображуються перспективне функціональне зонування території за видами переважного використання; межі адміністративних одиниць; міста, селища та села з виділенням центрів районних та міжрайонних систем розселення; міжрайонні системи розселення; існуючі та перспективні курорти, зони масового відпочинку, території та об'єкти природно-заповідного фонду; охоронні зони; зони особливого режиму; нерухомі об'єкти культурної спадщини та землі історико-культурного призначення; землі Держлісфонду; напрямки існуючих та проектних трас міжнародних транспортних коридорів, доріг національного та регіонального значення, магістральних інженерних комунікацій; існуючі та проектні пункти пропуску через державний кордон; елементи гідрографічної мережі; порти, аеропорти, аеродроми, інші значні транспортні та інженерні споруди.

Д) схеми, що обґрунтовують, ілюструють чи деталізують прийняті проектні рішення.

ресурсного потенціалу; стану навколишнього середовища та інших факторів.

Б) **Пропозиції щодо функціонального зонування території, планувальної організації території, розвитку інвестиційно-привабливих територій, реструктуризації господарського комплексу, розміщення нових виробничих та обслуговуючих підприємств, можливостей ресурсного потенціалу регіону;** розвитку транскордонних регіонів, вільних економічних та інших зон із спеціальним режимом використання; **охорони культурної спадщини;** розвитку транспортної та інженерної інфраструктури з урахуванням формування міжнародних транспортних коридорів; **охорони навколишнього природного середовища з урахуванням формування Національної екологічної мережі; розвитку рекреаційно-оздоровчої та туристичної галузі;** реалізації рішень схеми планування окремої частини території України; основних показників схеми планування окремої частини території України, АР Крим, області, групи районів.

* В ландшафтному плануванні — карти цілей використання території.

Пропозиції до проекту Закону України «Про ландшафти»

Стаття 2. Терміни і визначення.

Ландшафтне планування — це діяльність, спрямована на поліпшення, відновлення і формування ландшафтів з метою забезпечення їх збереження, стійкого (збалансованого) використання і оптимізації стосунків суспільства і природи в межах конкретних територій, яка відбивається в містобудівній документації.

Стаття 18. Ландшафтне планування.

1. Ландшафтне планування спрямоване на регулювання використання і охорону ландшафтів шляхом обов'язкового обліку відповідних вимог при розробленні, утвердженні і впровадженні містобудівної документації на регіональному і місцевому рівнях, прийняття і реалізації відповідних рішень.

2. Ландшафтне планування поширюється на заселені і незаселені території і є обов'язковим для будь-якої господарської діяльності, враховує розвиток населених пунктів, сільського, лісового, водного господарства, транспорту, туризму та інших видів економічної діяльності.

3. Завданнями ландшафтного планування є збереження й розвиток естетичних якостей природи і ландшафту, його гармонійного стану.

4. Ландшафтне планування передбачає розроблення документації з планування забудови та іншого використання території з обґрунтуванням цілей і методів використання ландшафтів, а також заходів щодо стійкого збереження клімату, природних компонентів та естетичних якостей ландшафту.

5. Заходи, спрямовані на забезпечення стійкого розвитку ландшафтів, передбачених у відповідних програмах соціального та економічного розвитку.

6. План розвитку територій відбивається в програмах соціального і економічного розвитку територій і розроблюється на підставі містобудівної документації, регіональних і місцевих схем і програм розвитку екологічної мережі з подальшим розробленням проекту землеустрою відносно встановлення меж і розмірів ландшафтів.

7. Плани розвитку територій ландшафтів узгоджуються з планами розвитку територій різного рівня і погоджуються з відповідними органами місцевого самоврядування, а також центральними органами виконавчої влади, вказаними в статті 5 цього Закону.

8. Порядок розроблення і затвердження ландшафтних планів здійснює Кабінет Міністрів України.

Серед основних обмежень в сфері впровадження можна назвати необхідність опрацювання та узгодження, внесення змін до значної кількості законодавчих актів, потенційно пов'язаних з процедурою ЛП, законом про ландшафти; запропоновану обов'язковість ЛП. Опосередкований вплив має і відсутність затвердженої Стратегії сталого розвитку України та ефективної структури, централізовано координуючої процес виконання Стратегії для якої ЛП могло б стати одним з ефективних інструментів впровадження.

Для України завданнями ландшафтного планування, які могли б бути визначені законодавчо є:

- виявлення та опис характерних рис ландшафтів за результатами вивчення компонентів природи, стійкості до антропогенного навантаження; дослідження взаємозв'язків між ґрунтами, водами, повітрям та кліматом, рослинним та тваринним світом, а також його обліку та естетичної цінності;
- оцінка впливу існуючих та запланованих видів природокористування на ландшафти та зворотного впливу компонентів ландшафту на людську діяльність, впровадження механізму стратегічної екологічної оцінки;
- визначення критеріїв якості ландшафтів, на основі яких можливе довготривале збереження умов існування людини, регулювання впливів на ландшафт, а також заходів щодо забезпечують виконання загальних природоохоронних завдань з урахуванням потреб природокористувачів;
- узагальнення та синтез природоохоронних вимог, заходів щодо управління ландшафтом, формування балансу між різними планами використання території, створення бази для прийняття рішень щодо можливостей різних намірів природокористувачів.

Відповідно до традиційної у європейських (переважно німецьких) методичних підходах схеми, планування проводиться за такими етапами: оцінка рамкових умов і цілей планування, інвентаризація, оцінка інформації по компонентам природи та видам людської діяльності, аналіз конфліктів між функціями ландшафту та їх сучасним і потенційним використанням, розробка цілей і заходів щодо подальшого використання території. Верифікацію запропонованих рекомендацій (ступінь їх врахування та дієвості) доцільно здійснювати на заключному етапі — етапі моніторингу.

Загальною метою будь-якого сучасного територіального (і, особливо, ландшафтного) плану є розробка «прив'язаної» до місцевих умов концепції збалансованого використання всіх ресурсів території, що забезпечує збереження та поліпшення якості території, умов життя населення. Отже, йдеться насамперед про експертну оцінку природного і суспільного капіталу території та надання конкретних рекомендацій для кожного її функціонального типу, конкретних об'єктів. У практичній площині деталізація мети відповідає обґрунтованим оцінкам інвестиційної привабливості, можливостям і потребам щодо

розвитку туристичної галузі, гармонізації інтересів населення, господарської та природоохоронної діяльності, стратегії соціально-економічного розвитку регіону.

Як вже зазначено раніше, ландшафтне планування передбачає кілька рівнів, вищому з яких відповідає ландшафтна програма. І для Німеччини і для України це, як правило, регіональний рівень — федеральні землі, області. Очевидно, що стратегічною метою розробки **ландшафтної програми** є забезпечення сталого розвитку території, оптимізація суспільно-природної взаємодії, просторове обґрунтування можливостей економічно ефективного та екологічно дружнього розвитку. Крім того, як і відповідні документи територіального планування, програма є каркасом для розробки планів нижчого рівня — районного, комунального, підставою для екологізованого функціонального зонування території.

Розроблена, наприкладі Черкаської області, ландшафтна програма є першою в Україні подібною роботою. Її основним розробником виступив Інститут географії НАН України, залучивши до цього процесу і управлінські структури, і експертів з різних галузей. На основі досвіду можна сформулювати такі принципи проведення планувальних робіт:

1. Досягнення зацікавленості на обласному рівні.
2. Оперування максимально можливим масивом даних з подальшою чіткою регламентацією інформації важливої саме для прийняття планувальних рішень.
3. Інтеграція різних (національних і міжнародних) методичних підходів, нестандартність рішень, експертні оцінки для подолання «білих інформаційних плям».
4. Відповідність основним контурам схеми територіального планування (в залежності від часу розробки останньої).
5. Поінформованість про основні потреби галузей в сфері планування та обґрунтування можливостей їх забезпечення.
6. Придатність документів ландшафтної програми для моніторингу.
7. Залучення освітнього сектору та неурядових організацій, з метою формування підґрунтя для сприйняття механізму проведення ЛП та висновків.

Одним із важливих аспектів для обговорення є обов'язковість виконання рекомендацій ЛП. В Німеччині ці вимоги відрізняються відповідно до законодавства окремих федеральних земель. Для України, де інструмент знаходиться на початкових етапах впровадження, питання обов'язковості може стати одним з найбільш дискусійних та лімітуючих для всього процесу. Тому, оптимальним, на даний час, видається забезпечення інтеграції оціночних карт та висновків ландшафтної програми у відповідні схеми планування території областей та практичного виконання останніх. Це, з одного боку, посилить зміст природно-екологічного блоку територіальних планів, з іншого — сприятиме апробації та доведенню дієвості ландшафтного планування. Стосовно участі місцевого населення на цьому рівні, слід зазначити, що громадяни, виступаючи «кінцевим споживачем» результатів будь-якого планування, можуть бути віднесені до адресатів. Але, йдеться лише про опосередковану участь в процесі — через представництво неурядових організацій, підвищення екологічної свідомості, вплив громадської думки на позицію управлінських і приватних структур, доступ до інформації.

Планувальними документами на нижчих рівнях є рамковий ландшафтний план, ландшафтний план та план озеленення території.

Зважаючи на широкі можливості інструменту ЛП, досвід його апробації в Україні варто сподіватись на його швидку інтеграцію в систему територіального планування України, принаймні на рівні розширення окремих блоків існуючих територіальних планів (в першу чергу щодо комплексної оцінки території).

Продовжуючи міркування щодо обрисів ССПР, зупинимось на потенційних стратегічних цілях (ключових темах) просторового розвитку держави. На нашу думку слід виділити такі (табл. 5.41).

Детальніше зупинимось на завданнях, що мають бути досягненні в межах кожної з цілей.

1. Вдосконалення просторової організації та використання можливостей поліцентричного розвитку. Завдання та напрями дій:

- Сприяння формуванню мережі центрів різного рангу, які б забезпечували зростання решти територій до національного, а згодом — до європейського рівня. Проведення типізації таких центрів та формування просторового каркасу європейського зразку.

Таблиця 5.41.

Стратегічні цілі просторового розвитку України⁴⁸²

I	II	III	IV	V
Вдосконалення просторової організації та використання можливостей поліцентричного розвитку	Підвищення якості управління, зокрема територіального планування	Збільшення комунікаційної доступності: транспорт, інформаційні технології	Зменшення негативного впливу на навколишнє середовище, врахування можливих наслідків природних і техногенних катастроф	Підвищення якості управління, зокрема територіального планування

- Використання потенціалу великих міст, зміни в організації міського простору, приведення міських систем у відповідність з концепцією гнучкості їх середовища.
- Трансформація просторової структури, спрямована на зниження витрат ресурсів та потреб у транспортних перевезеннях.
- Визначення ареалів геополітичного ризику та розробка заходів щодо їх подолання, особливо для прикордонних територій.
- Максимальне врахування у планувальних рішеннях оздоровчих та культурних запитів населення та збереження навколишнього середовища.

2. Територіальна згуртованість, інтеграція та використання потенціалу територій для підвищення їх конкурентоспроможності, розумного та інклюзивного зростання. Завдання та напрями дій:

- Формування стратегій регіонального розвитку з урахуванням географічного положення та умов окремих територій, що становлять стратегічний інтерес і мають виражені особливості (гірські регіони, приморські регіони, транскордонні регіони, або віднесені до інших функціональних зон).
- Оцінювання потенціалу територій, з метою визначення і посилення територіальної спеціалізації. Приділення особливої уваги віддаленим та прикордонним територіям.
- Сприяння розвитку метрополітарних функцій міст та розши-

⁴⁸² Розроблено автором.

ренню відповідних територій для формування континуального функціонального простору в національному масштабі.

- Розвиток сільської місцевості та покращення взаємодії між містом та селом.
- Стимулювання інноваційної діяльності та формування дослідницьких мереж, «кластеризація» дослідницької та підприємницької діяльності.
- Підвищення рівня доступності та якості послуг освіти, охорони здоров'я, торгівлі тощо у сільській місцевості, малих містах, віддалених територіях.
- Збереження культурної та природної спадщини, розширення мереж відповідних об'єктів, їх забезпечення інфраструктурою.

3. Збільшення комунікаційної доступності: транспорт, інформаційні технології. Завдання та напрями дій:

- Оптимізація національної транспортної мережі у відповідності до змін, що відбуваються у системі розселення та вимог і стандартів ЄС. Розвиток щільних локальних мереж, їх прив'язка до центрів регіонального розвитку, логістичних центрів, узгодження функціонування різних видів транспорту у просторі і часі.
- Покращення якості шляхів сполучення автомобільного та залізничного транспорту, побудова багаторівневих розв'язок, інших інженерних споруд.
- Вирішення проблем транспортного забезпечення у сільській місцевості та найменш розвинених регіонах України.
- Вирішення проблем дорожнього руху в містах шляхом покращення роботи міського транспорту, побудови паркінгів, організації пішохідних зон та велосипедних доріжок.
- Розвиток мереж зв'язку, зокрема широкосмугових мереж Інтернет. Зменшення диспропорцій у розвитку сфери зв'язку між містом і селом, а також окремими регіонами.

4. Зменшення негативного впливу на навколишнє середовище, врахування можливих наслідків природних і техногенних катастроф. Завдання та напрями дій:

- Перехід на засади «зеленої» економіки, обґрунтування розміщення об'єктів альтернативної енергетики.
- Збільшення площі лісів, зелених зон та оптимізація структури землекористування.
- Посилення уваги до екології міст — зменшення викидів вуглецю пересувними та стаціонарними джерелами, збільшення площі зелених зон, вирішення проблеми переробки побутових відходів та стоків.
- Використання індустріальної спадщини, як одного з об'єктів туристичної атракції, рекультивація порушених земель та формування, на їх основі, рекреаційних зон.
- Відновлення (ревіталізація) деградованих територій. Уточнення статусу та функцій радіоактивно забруднених територій.
- Оцінка та візуалізація потенційного впливу глобальних кліматичних змін на стан природного середовища та умови ведення господарської діяльності.
- Визначення зон найвищого та мінімального ризику виникнення природних та техногенних катастроф.

5. Підвищення якості управління, зокрема територіального планування. Завдання та напрями дій:

- Моніторинг міжнародних проектів та програм, що здійснюються в Україні.
- Поліпшення практики інтегрованого управління водними ресурсами. Переоцінка і впровадження результатів міжнародних проектів, виконаних для басейнів окремих рік України, стандартизація підходів.
- Забезпечення системної адаптивності та готовності до подолання глобальних та регіональних викликів і загроз.
- Інтенсифікація робіт з територіального планування та фінансування впровадження розроблених планів.

- Впровадження стратегічної екологічної оцінки.
- Розробка ефективних методик оцінки впливів на навколишнє середовище та механізмів їх впровадження.
- Впровадження ландшафтного планування
- Впровадження електронного управління.

Подібну постановку цілей було б доцільно застосувати і на регіональному рівні, залишаючи право на розробку додаткових цілей та заходів за обласними адміністраціями.

Підсумовуючи зазначимо, що основними напрямками вдосконалення системи планування розвитку територій мають стати:

- узгодження затверджених законодавчих актів, особливо спрямоване на координацію стратегічного і територіального планування, різних аспектів міжвідомчої взаємодії;
- прискорення процесів розробки і оновлення містобудівної документації з метою 100 % забезпечення актуальними схемами областей, районів, громад, елементів поселенської мережі України;
- забезпечення індикації, моніторингу та практичного виконання рішень містобудівної документації;
- забезпечення наповнення та ведення містобудівного кадастру;
- поліпшення кадрового забезпечення планувальної діяльності та забезпечення її адекватного наукового супроводу;
- розробка та підтримка функціонування механізмів імплементації принципів сталого розвитку (та ландшафтного планування) в систему територіального планування: правових, фінансових, економіко-виробничих, соціально-економічних, соціально-світоглядних, наукових та просвітницьких;
- розширення участі громадськості у процесах планування, особливо на місцевому рівні;
- підтримка ідеологічної та методологічної актуальності робіт у відповідності з ініціативами Європейської перспективи просторового розвитку, Європейської конференції міністрів, відповідальних за територіальне планування, положень «Територіального порядку денного — 2020» для країн ЄС, що визначає основні виклики та механізми просторового розвитку.